

Universitetet
i Stavanger

**DET SAMFUNNSVITENSKAPELIGE FAKULTET,
HANDELSHØGSKOLEN VED UIS
MASTEROPPGAVE**

STUDIEPROGRAM:

Økonomi og administrasjon

OPPGAVEN ER SKREVET INNEN FØLGENDE
SPESIALISERINGSRETNING:

Anvendt finans

TITTEL:

Pensjon – hvorfor bryr vi oss ikke?

ENGELSK TITTEL:

Pension – why can we not be bothered?

FORFATTER(E)

VEILEDER:

Kristoffer W. Eriksen

Studentnummer:

215403

.....

215402

.....

Navn:

Kristian Mosvær

.....

Christoffer Martinsen

.....

OPPGAVEN ER MOTTATT I TO – 2 – INNBUNDNE EKSEMPLARER

Stavanger,/..... 2013

Underskrift administrasjon:.....

Forord

Denne oppgaven er skrevet som et ledd i mastergradutdanningen i Økonomi og administrasjon ved Universitetet i Stavanger.

Vi vil først og fremst takke vår veileder Kristoffer W. Eriksen, som ledet oss inn på dette emnet. Problemstillingen tar utgangspunkt i teorier fra et særdeles interessant fagområde: *Behavioural Finance*. Prosessen med å skrive oppgaven har vært veldig lærerik og vi har plukket opp enormt mye ny, og veldig nyttig, kunnskap vi kan nyte godt av fremover.

Sammendrag

I den senere tid og i forbindelse med den nye pensjonsreformen har det vært høyt fokus i media på pensjon. I denne forbindelse har mange undersøkelser vist at folk i Norge kan generelt for lite om pensjon. Dette fenomenet har vi undersøkt nærmere i denne oppgaven og ut i fra følgende problemstilling:

Hvorfor kan vi så lite om pensjon?

Vi har analysert problemstillingen i lys av både tradisjonelle preskriptive beslutningsteoriene, og de deskriptive beslutningsteoriene fra *behavioural finance*. I analysen vår er hovedfokuset på nytteteori, selvkontroll og pensjonens kompleksitet. Vår antakelse er at de fleste oppfatter at det ligger et betydelig element av nytte i det å sette seg bedre inn i pensjon, enten i form av å kunne øke sin pensjon, få et bedre bilde av sine lønnsvilkår, tidlig avdekke behov for sparing, eller generell nysgjerrighet. Den største årsaken til at de fleste likevel ikke setter seg bedre inn i pensjon vurderer vi til å være selvkontrollproblemer. Nytten kommer først etter mange år og det skaper interne konflikter i mennesket i en beslutningssituasjon. Man må ta hensyn til vår nåtidskjærhet gjennom agent/prinsipal-problemet. Det viser seg at vi ønsker å erverve pensjonskunnskap, men får problemer med å gjennomføre ervervet da nytten først kan nyttes som pensjonist. Som supplerende teorier har vi brukt *framing* og *overoptimisme* som viser seg betydelige for problemstillingen både gjennom teori og undersøkelse.

For å få bekreftelse for teoriene utviklet vi en spørreundersøkelse rettet mot innbyggere i Rogaland der vi stilte spørsmål vi mente kunne bekrefte/avkrefte teoriene. Undersøkelsen indikerer som vi forventet at folk flest ser nytten av å sette seg inn i pensjon, i form av at de forventer å avdekke muligheter for økt pensjon. 58 % svarte at de i noen eller stor grad trodde de ville avdekke muligheter for økt pensjon om de satte seg bedre inn i pensjonssystemet.

På bakgrunn av analysen atferdsteori og svarene vi fikk fra vår og en ekstern undersøkelse konkluderer vi med at selvkontrollproblemer og utfordringer med å «tvinge» egen handling for tilrettelegging av langsiktige mål er hovedårsaken til at vi kan lite om pensjon.

Innholdsfortegnelse

Forord	2
Sammendrag	3
1 Innledning	6
2 En kort innføring i pensjonssystemet.....	8
2.1 Folketrygden	8
2.2 Tjenestepensjon	10
2.2.1 I offentlig sektor	10
2.2.2 I privat sektor	12
2.3 AFP	12
2.3.1 I offentlig sektor	12
2.3.2 I privat sektor	13
2.4 Bytte fra offentlig til privat, eller motsatt.....	13
2.5 Pensjonsreformen	14
3 Metode	15
3.1 Design	15
3.2 Utvalg og populasjon	16
3.3 Innsamling av data	16
4. Teoridel	16
4.1 Tradisjonell nytteteori.....	16
4.1.1 Forventet nytte.....	17
4.1.2 Diskontert nytte av fremtidig forbruk	18
4.2 Atferdsteorier.....	20
4.2.1 Prospektteori.....	20
4.2.2 Framing	23
4.2.3 Selvsikkerhet og Optimisme	24
4.2.4 Familiarity og Ambiguity	24
4.2.5 Selvkontroll	25
5 Analyse / Diskusjon	27
5.1 Innledning	27
5.2 Tradisjonell nytteteori og pensjon	27
5.2.1 Alternativkostnad og pensjonens kompleksitet.....	30
5.2.2 Eksempel	32
5.3 Atferdsteorier og pensjon	34

5.3.1	Prospektteori og pensjon	34
5.3.2	Selvkontroll og pensjon.....	36
5.3.3	Overoptimisme og pensjon.....	37
6	Styrker og svakheter ved opplegget.....	37
7	Konklusjon.....	38
8	Referanseliste.....	40
9	Vedlegg.....	44
9.1	Vedlegg 1 - Tabell for levealdersjustering	44
9.2	Vedlegg 2 – Utslagsberegning levealdersjustering og fleksibelt uttak.....	45
9.3	Vedlegg 3 – Sammenligning av størrelse på utbetaling ved forskjellige regler	46
9.4	Vedlegg 4 - Spørreundersøkelse.....	47
9.5	Vedlegg 5 – Spørreundersøkelse, Synovate for Danica Pensjon.....	53
9.6	Vedlegg 6 – Frekvenstabell, kjønn.....	58
9.7	Vedlegg 7 – Frekvenstabell	58
9.8	Vedlegg 8 - T-test kvinner og yngre og kunnskap om pensjon.....	59
9.9	Vedlegg 9 – Frekvenstabell, Figur 1	60
9.10	Vedlegg 10 – Frekvenstabell, Figur 2	60
9.11	Vedlegg 11 – Frekvenstabell	61
9.12	Vedlegg 12 – Frekvenstabell, Figur 3	61
9.13	Vedlegg 13 – Chi-test	62
9.14	Vedlegg 14 – Frekvenstabell, Figur 4	63
9.15	Vedlegg 15 – Chi-test	64
9.16	Vedlegg 16 – Frekvenstabell	65
	Tabell 1.....	10
	Tabell 2.....	15
	Figur 1.....	28
	Figur 2.....	29
	Figur 3.....	31

1 Innledning

I forbindelse med lansering av den nye pensjonsreformen har det vært mye fokus på hvor lite kunnskap nordmenn har om det norske pensjonssystemet. På grunn av dette er det mange som har urealistisk høye forventninger til hvor store de årlige pensjonsutbetalingene vil bli som alderspensjonister. Pensjonsreformen som trådte i kraft fra 1. januar 2011 brakte med seg endringer som gjør det enda viktigere enn før å planlegge sin alderspensjon for fremtiden. En av de største endringene er at alderspensjonen blir levealdersjustert, som er et viktig virkemiddel for å opprettholde finansieringen av folketrygden fremover. Det innebærer at en som skal gå ut i alderspensjon i år må jobbe omtrent én måned lenger enn en med samme opptjening fra kullet foran for å oppnå samme utbetaling (NAV, u.å.). Da er det viktig at vi foretar de grep som er mulige for å maksimere størrelsen på pensjonen, og har pensjon i bakhodet ved valg en står ovenfor i løpet av livet, som for eksempel ved valg av arbeidsplass.

I en undersøkelse Opinion har utført for NAV kommer det frem at de unge vet lite, og desidert minst, om den nye reformen og hvilke endringer den medfører (NAV, 2010). I undersøkelsen viser de til at de yngste har signifikant lavere kjennskap til hvordan en tjener opp pensjon, hvordan en tar ut pensjon og hvordan levealdersjustering påvirker størrelsen på pensjonen. Funnene fra NAV er sammenfallende med det inntrykket en får av å lese resultater fra lignende undersøkelser av kunnskapsnivået om de nåværende reglene for alderspensjon. Så er det et tankekors at de unge, de som potensielt kan påvirke størrelsen på sin pensjon mest, er de som har lavest kunnskap om pensjonssystemet.

Det er derimot ikke kun de unge som vet lite om sin egen pensjon og hva de får å rutte med etter arbeidskarrieren. I en undersøkelse Synovate (2011) har utført for Danica Pensjon finner de at færre enn én tredjedel har en god oversikt over sine totale pensjonsrettigheter. Derimot viser undersøkelser at jo eldre en blir dess mer vet en om sin pensjon. Men til og med blant de som er mellom 50-59 er det for eksempel kun halvparten som kjenner godt til tjenestepensjonsavtalen sin.

Dette er urovekkende tall når vi hører om de urealistiske antakelser mange har med tanke på hvor mye penger de vil ha til forbruk når de blir pensjonister (Pressenytt, 2012). Mange kan da få seg en ubehagelig overraskelse når de blir pensjonister og innser at de har mye dårligere råd enn planlagt.

Nordnet har også fått gjennomført en undersøkelse, av IUM Research, for å finne ut hva folk vet om sparing til pensjon. Av de spurte sier 77 % at de har lite eller ingen kunnskap om hvordan og hvor mye de skal spare til pensjon (Nordnet, 2010). Da er det grunn til å tro at dette henger sammen med at de ikke vet hvor mye de får fra folketrygden og sin tjenstepensjon i utgangspunktet. Denne undersøkelsen sier også at 49 % av de spurte synes det er ganske eller meget viktig og spare til pensjon, mens bare 19 % sier det ikke er viktig (Nordnet, 2010).

Når en tar innover seg alle disse tallene så er det noe som ikke stemmer. En kan oppsummere noen av funnene fra undersøkelsene slik:

- Mange har urealistisk høye forventninger til hvor stor inntekt de vil ha som pensjonist.
- Bare de færreste har god kunnskap om hvordan pensjon fungerer og hvor mye de vil få.
- De unge vet aller minst, samtidig som kunnskapen øker med alderen.
- De aller fleste har lite eller ingen kunnskap om hvordan og hvor mye de skal spare til pensjon.

Med bakgrunn i dette vil vi med denne oppgaven finne ut hvorfor det er et generelt lavt kunnskapsnivå i befolkningen om reglene for alderspensjon i det norske pensjonssystemet. Problemstillingen vår er en spisset utgave av tittelen på oppgaven, og lyder som følger:

Hvorfor kan vi så lite om alderspensjon?

Oppgaven vil starte med en innføring i pensjonssystemet: hvordan folketrygden, tjenstepensjon og AFP fungerer, forskjeller i privat og offentlig sektor, og hvilke endringer pensjonsreformen har ført med seg. Etter en gjennomgang av metode vil vi gå gjennom relevante teorier og hypoteser som vi mener er aktuelle for å svare på problemstillingen vår. Vi vil så utarbeide og gjennomføre vår egen spørreundersøkelse for å samle inn data som skal være med å underbygge de teoretiske modellene for å kunne trekke konklusjoner.

I den siste delen skal vi bruke teoriene og spørreundersøkelsen på i et eksempel og analysere dette for å trekke konklusjoner, samt belyse styrker og svakheter ved hvordan vi har valgt å gjennomføre opplegget. Til slutt i oppgaven vil vi presentere vår konklusjon og vårt svar på problemstillingen.

Vi vil presisere at når vi snakker om «pensjon» er det alderspensjon vi snakker om, selv om pensjon også omfatter uføre- og etterlattepensjon.

2 En kort innføring i pensjonssystemet

2.1 Folketrygden

Det har lenge vært en kultur i Norge for å ha forskjellige ordninger for å ta vare på de som er økonomisk vanskeligstilte i samfunnet. Allerede i 1945 ble det lagt frem et sosialpolitisk program for utbygging av en sosial velferdsstat. Som en følge av videreføringen av dette arbeidet ble folketrygden opprettet i 1967. Den skal finansiere de forskjellige økonomiske stønadene som befolkningen har krav på i perioder ved bortfall av inntekt (NAV, 2002).

Alle som er bosatt i Norge og/eller arbeidstakere i Norge, samt norske statsborgere som under opphold utenfor Norge har en nærmere definert tilknytning til Norge, er pliktige medlemmer av folketrygden. Alle med inntekt betaler trygdeavgift gjennom lønnslippen for sitt medlemskap i folketrygden. Samtidig finansieres folketrygden også av arbeidsgiveravgift og tilskudd fra staten. På grunn av dette vil vi kunne få økonomisk støtte for livsopphold i kortere eller lengre perioder med for eksempel arbeidsledighet, grunnet både sykdom, familiesituasjon og alder. Når en blir gammel nok til at det er snakk om å gå av med pensjon er også alderspensjon en økonomisk støtte en har rett på fra folketrygden, som styres av folketrygdloven. I og med at dette er en oppgave som handler om alderspensjon vil vi i fortsettelsen gi en kort innføring i hvordan en tjener opp pensjonsrettigheter i folketrygden.

Pensjonsreformen endret måten vi tjener opp pensjonsrettigheter i folketrygden. Vi tar her for oss reglene for opptjening slik de er per i dag, og vil i kapitlet *pensjonsreformen* sammenligne hvilket utslag omleggingen har hatt på størrelsen av årlig pensjonsutbetalingene våre i fremtiden.

For all pensjongivende inntekt opptil 7,1G tjener vi opp 18,1 % i pensjonsrettigheter i perioden vi er mellom 13 og 75 år. "G" står for grunnbeløp i folketrygden og er et beløp som første gang ble fastsatt i 1967 og som fra 1. mai i 1991 årlig justeres med utviklingen i lønn for yrkesaktive og som inngår i mange forskjellige utregninger for ytelser i det norske velferdssystemet. I 2013 er grunnbeløpet på 85 245 kroner.

De nye reglene for opptjening betyr at hvis du et år tjener 400 000 kroner, vil du ha opptjent 18,1 % av dette, 72 400 kroner, som blir lagt til din egen pensjonspott. Denne potten utgjør din egen pensjonsbeholdning og vil altså øke med 18,1 % av din inntekt hvert år, og skal finansiere pensjonstiden din. Dette er altså den nye regelen for pensjonsopptjening fra den nye pensjonsreformen, og gjelder derfor for alle som er født i 1963 eller senere. En vil også få godskrevet pensjonsrettigheter for militærtjeneste og hvis en har arbeid i sin hverdag med omsorg for eldre, barn og syke. I tillegg får arbeidsledige som mottar dagpenger spart opp

pensjonsmidler på 18,1 % på grunnlag av tidligere registrert inntekt på inntil 7,1G. Pensjonspotten blir hvert år regulert med den gjennomsnittlige lønnsveksten i samfunnet. Hvis lønnsveksten er 3 % et gitt år betyr det at pensjonspotten din vil øke med 3 % av verdien på reguleringstidspunktet. Etter du har startet uttak av alderspensjon vil størrelsen reguleres med gjennomsnittlig lønnsvekst, på samme måte som ovenfor, men vil deretter bli redusert med 0,75 % (NAV, u.å.).

De som har lav eller ingen opptjening i folketrygden er sikret en minstepensjon, som ved reformen har skiftet navn til *garantipensjon*. Ordinær sats ligger i år på 155 372 kroner i året. En trenger minst tre års opptjening i folketrygden for å ha rett på minste pensjonsnivå. Full opptjening av minstepensjon er etter 40 år trygdetid og minstepensjon vil bli avkortet hvis en har kortere opptjening. Hvor mye du får variere med forhold andre forhold som for eksempel sivilstand, om du mottar andre ytelser, eller har inntekter som er større en to ganger grunnbeløpet (NAV, u.å.).

Pensjonen kan tas ut fra en er 62 år, men du kan fritt velge å la være og heller jobbe lenger og ta ut pensjon senere. Ved å ta ut pensjon tidligere vil du få en lavere årlig pensjonsutbetaling enn hvis du venter med å ta ut pensjon til du er 67 år, eller om du venter helt til du er 75 år (NAV, u.å.). Du kan ta ut 20, 40, 60, 80 eller 100 prosent av pensjonen og kombinere dette med arbeid på den måten du ønsker. Dette er enda en endring som følge av pensjonsreformen og det er meningen at denne ordningen skal gi incentiver til å stå lenger i arbeid (NAV, u.å.). En annen endring er at alderspensjonen blir levealdersjustert. Det betyr at dersom ditt årskull er forventet å leve lenger enn det forrige kullet vil du måtte jobbe litt lenger for å få like stor pensjonsutbetaling. Denne endringen skal hjelpe med finansieringen av folketrygden, samtidig som den er et incentiv for arbeide lenger (NAV, u.å.). Fra tabellen NAV har satt opp i denne forbindelse kan vi se at en som er født i 1960 må arbeide to år lenger enn en født i 1943, for å samme forholdsmessige kjøpekraft på sin pensjonsutbetaling. I henhold til nye uttaksregler er det blitt definert *delingstall* som verdien på vår pensjonsbeholdning skal deles på for å finne årlig pensjonsutbetaling som pensjonister. Dette tallet tar hensyn til levealdersjusteringen som forklart ovenfor.

Utslagene fleksibelt uttak og levealdersjustering gir kan vises med et eksempel:

Ole Petter er født i 1960, og startet i arbeid da han var 22 år. Han har 400 000 i lønn hvert av de 45 årene i sin arbeidskarriere, og jobber helt til han er 67 år. Da vil en ha en beholdning i folketrygden på $400\,000 * 18,1\% * 45$ år, altså: 3 258 000. Denne beholdningen må han dele

på 15,72, i henhold til tabell fra NAV. Da ender han opp med en årlig pensjonsutbetaling på 207 251 kroner, som er ca. 52% av det hans årlige lønnsinntekt var. Hvis han tar ut full alderspensjon når han har full opptjening, altså fem år tidligere når han er 62 år, er hans beholdning 2 896 000 og delingstallet 19,75 og han får utbetalt 146 633 kroner, omtrent 37 % av hans tidligere lønn. Jobber han til øvre aldersgrense, får han ca. 101 % av tidligere lønn, som oppsummert i tabell 1 under (vedlegg 2).

Uttaksalder	62	67	75
Pensjonsbeholdning	2 896 000	3 258 000	3 837 200
Delingstall	19,75	15,72	9,5
Årlig utbetaling	146 633	207 252	403 916
Andel av lønn	37 %	52 %	101 %

Tabell 1 – konsekvenser av fleksibelt uttak og levealdersjustering

2.2 Tjenestepensjon

Stort sett hver eneste arbeidsgiver i Norge er pliktig til å ha en tjenestepensjonsordning for sine arbeidstakere. Dette kravet ble innført ved opprettelsen av Lov om obligatorisk tjenestepensjon (OTP-loven). Den sier at disse arbeidsgiverne må innføre en tjenestepensjonsordning som er i henhold til foretaksloven eller innskuddspensjonsloven og samtidig oppfyller minstekravene i OTP-loven (Regjeringen, 2011).

Det er viktig med en god tjenestepensjonsordning for å øke sin totale pensjonsutbetaling utover det en får fra folketrygden. Alderspensjon som ytes fra folketrygden utgjør kanskje ikke så mye som mange tror. Det er rom for å ha forskjellige typer tjenestepensjoner, siden arbeidsgiver har fått visse rammer å holde seg innenfor kan de variere. Det vil gis en nærmere innføring i rammene for de forskjellige ordninger i kapitlene under.

Innskuddspensjoner er de mest vanlige i privat sektor, og det vil bare bli flere av de fremover, og i offentlig sektor er det stort sett ytelsespensjonsordninger.

I den forbindelse må det nevnes at samtidig med utvikling av folketrygdreformen, som innebærer det vi har kalt *pensjonsreformen*, har det foregått en utredning av tjenestepensjonslovene. Dette arbeidet har blitt utført av Banklovkommisjonen og har endt med et utkast til en ny kollektiv tjenestepensjonslov tilpasset endringene i folketrygdreformen (NOU 2012:13).

2.2.1 I offentlig sektor

Pensjon i offentlig sektor består av alderspensjon fra folketrygden og tjenestepensjon. De offentlige tjenestepensjonsordningene er ytelsesbaserte ordninger som sikrer offentlig ansatte

en samlet pensjon som tilsvarer minst 66 % av sluttlønnen etter 30 års tjenestetid, som er full opptjeningstid i offentlig sektor - mot 40 år i det private (Regjeringen, 2011).

Ytelsesbasert pensjon kan deles i bruttoordninger og nettoordninger. I offentlig sektor har man bruttoordninger mens i privat sektor har man nettoordninger. Forskjellen er at bruttoordninger garanterer et framtidig (brutto) ytelsesnivå, uavhengig av eventuelle endringer i folketrygden. Om for eksempel pensjonen fra folketrygden blir påvirket av pensjonsreformen 2011, vil offentlig tjenstepensjon kompensere for endringen. I privat sektor hvor man har nettoordninger er det ingen garanti for at endringer i folketrygden vil kompenseres av tjenstepensjonen.

Ved ytelsesbasert pensjon er det arbeidsgiver (staten) som bærer risikoen for pensjonsbeløpet, i motsetning til innskuddsbasert pensjon hvor arbeidstaker bærer all risiko.

Forholdet mellom det som dekkes av folketrygden og det som dekkes av tjenstepensjonen reguleres av samordningsloven. Alderspensjonen fra folketrygden betales alltid fullt ut, mens de andre ytelsene reduseres i henhold til bestemmelsene i samordningsloven (Regjeringen, 2011).

Beregningsmåten for å komme frem til reduksjonen i tjenstepensjonen er konstruert på en slik måte at tjenstepensjonen alltid reduseres mindre enn det man faktisk får av folketrygden. Det er derfor det heter «minst» 66 % av sluttlønn, fordi statlig ansatte nesten alltid vil få mer enn dette ved full opptjeningstid.

Fra 2011 innføres levealdersjustering i folketrygdens alderspensjon. Dette gjelder også for statlig ansatte. Da blir det angitt et forholdstall som alderspensjonen skal divideres med, på uttakstidspunktet (Pensjonskontoret, 2010). Forholdstallet er definert på samme premiss om delingstallet vi snakket under folketrygden, og skal ta høyde for den nye ordningen med at vi må arbeide lenger enn tidligere for å oppnå samme pensjon. Da kan det hende at en offentlig ansatt med full opptjening havner under 66 % av sluttlønn. Offentlig ansatte født i 1958 eller tidligere skal få en garanti for at de fortsatt skal oppnå 66 % når de går av med pensjon (Statens pensjonskasse [SPK], 2012).

2.2.2 I privat sektor

Den viktigste ordningen for pensjon i privat sektor er obligatorisk tjenstepensjon (OTP). Lov om obligatorisk tjenstepensjon i private arbeidsforhold trådte i kraft fra 1. januar 2006. (NAV, 2013)

Tjenstepensjon i privat sektor kan enten være innskuddsbasert eller ytelsesbasert. Ved innskuddsbasert tjenstepensjon er arbeidsgiver pålagt å spare minimum 2 % av lønn mellom 1G og 12G, i følge lov om obligatorisk tjenstepensjon.

For å ha rett til tjenstepensjon må du som arbeidstaker ha fylt 20 år og inneha minst 20 % stilling, jf. innskuddspensjonsloven.

Når en arbeidstaker har blitt medlem av bedriftens pensjonsordning må han være ansatt i over 12 måneder for å få med seg oppspart pensjonskapital videre. Avsluttes arbeidsforholdet før 12 måneder vil oppspart beløp tilbakeføres til bedriften, jf. innskuddspensjonsloven § 9-2, bokstav d.

Prosent for sparing er begrenset oppad til 5 % av lønn mellom 1G og 6G, og 8 % av lønn mellom 6G og 12G. I tillegg til innskuddene fra arbeidsgiver kan ansatte spare en tilsvarende egenandel, men begrenset til 4 % av lønn. Når det spares ved egenandel må alle ansatte i bedriften betale samme prosentvise andel - kollektive regler (Danica, 2013).

Innskuddene forvaltes av banker, livsforsikringsselskaper, pensjonskasser og forvaltningsselskap for verdipapirfond. I de fleste tilfeller har den ansatte selv mulighet til å bestemme hvordan hans pensjonskapital skal forvaltes, ved å foreta egne investeringsvalg.

Ved ytelsesbasert tjenstepensjon garanterer arbeidsgiver en fastsatt ytelse, ofte som en bestemt andel av arbeidstakers lønn ved pensjonsalder. Kravet for ytelsesbasert pensjon er at den minst skal gi alderspensjon i samsvar med de minstekrav som følger av innskuddspensjon.

2.3 AFP

2.3.1 I offentlig sektor

AFP-ordningen i offentlig sektor er en tidligpensjonsordning og pengene blir utbetalt når en er mellom 62 og 67 år. Fra fylte 65 år får en den "vanlige" alderspensjonen som i teorien er en kombinasjon av ytelser fra folketrygden og tjenstepensjon. I perioden fra 62 til 65 år er

størrelsen på utbetalingen tilsvarende det en ville fått ved å ha jobbet til en er 67 år, samt et skattepliktig tillegg på 1 700 kroner per måned i henhold til lov om avtalefestet pensjon. Fra 65 år beregnes AFP som vanlig alderspensjon, altså 66 % av sluttlønn og levealdersjustert, som forklart ovenfor, og jamfør lov om statens pensjonskasse.

AFP-utbetalingene blir avkortet eller oppholdt hvis mottaker har arbeidsinntekt eller mottar ytelser i forbindelse med uførepensjon, etterlattepensjon eller arbeidsavklaringspenger.

Det er en god del forutsetninger for at en skal kunne ha krav på offentlig AFP. En skal være i arbeid helt frem til en begynner å ta ut AFP, men det kan godt være deltid, dog minst 10 % stilling. Det kreves 10 års opptjening av pensjonspoeng etter fylte 50 år, i de ti beste årene fra 1967 må du ha hatt en gjennomsnittlig årslønn på minst 2G. (Samfunnsviterne, 2011)

2.3.2 I privat sektor

Hvis en skal få privat AFP må rettigheten inngå i tariffavtalen på din arbeidsplass. Den største forskjellen på AFP i offentlig og privat sektor er at den i privat sektor er et livsvarig tillegg til det en får fra folketrygden. Privat AFP har nettopp blitt justert i forbindelse med den nye reformen. Det har medført at premiesatsen har økt fra 1,75 % til 2 %. Det betyr at AFP gir deg en pott som stiger med 2 % av årlig pensjongivende inntekt hvert år du er i arbeid, på samme måte som en hvert år tjener opp 18,1 % av din inntekt, som blir lagt til pensjonsbeholdningen nevnt tidligere i oppgaven (AFP, 2013).

2.4 Bytte fra offentlig til privat, eller motsatt

Hvis en bytter arbeidsplass offentlig til privat eller privat til offentlig blir det veldig mange faktorer å ta hensyn til med tanke på hvilke konsekvenser for tjenstepensjonen. Opptjening i folketrygden vil fortsatt være den samme. Man må ta hensyn til opptjeningstid som er 30 år i det offentlige og 40 i det private. I det offentlige har en ytelsespensjoner, som det vil "koste" å si fra seg ved en overgang til det private. Samtidig finnes det både ytelses- og innskuddsordninger i det private, samt at noen ytes for en begrenset periode og andre så lenge en lever.

Reglene for AFP er i utgangspunktet forskjellige og det er forskjellige krav til opptjeningstid i perioden før uttak og at en må være ansatt ved uttakstidspunktet. Da kan man miste hele retten til offentlig AFP ved en overgang til privat sektor sent i arbeidskarrieren. I motsatt tilfelle må en ha 10 års opptjening i det offentlige for å ha rett på AFP (Samfunnsviterne, 2013).

Vi vil ikke gå nærmere inn på dette i denne oppgaven, ettersom det er veldig omfattende, og mindre relevant for oppgaven, å gå innpå alle de små detaljene i lovverket på dette området.

2.5 Pensjonsreformen

1. januar 2011 slo den nye pensjonsreformen inn. Som nevnt tidligere vil vi få en økning i antall pensjonister i forhold til hvor mange som arbeider. Det betyr at vi vil få dramatisk økte kostnader i folketrygden. Hvis en ikke hadde endret pensjonssystemet ville utgifter til alders-, uføre- og etterlattepensjon være 18 % av verdiskapningen i fastlandsøkonomien i 2050, mot 9 % i dag (Regjeringen, 2011). I denne forbindelse er opptjening av pensjonsrettigheter som prosent av lønn og levealdersjustering de viktigste virkemidlene. I tillegg til statsfinansielle grunner som ovenfor ble det også en del praktiske endringer av selve systemet på bakgrunn av blant annet følgende punkter angående det gamle systemet:

- I noen tilfeller vil det kunne skje at personer med veldig forskjellig inntekt over yrkeskarrieren får lik pensjon.
- AFP-ordningen gir også svake insentiver til å stå i arbeid etter 62 år, siden en ender opp med omtrent samme størrelsen på pensjonen uavhengig om en pensjonerer seg ved 62 eller 67 år.
- Kanskje det viktigste punktet for denne oppgaven: pensjonssystemet framstår som komplisert.

De nye reglene gjelder i sin helhet for personer som er født i 1963 eller senere. Er du født i perioden 1954-1962 vil du få din pensjon beregnet etter en kombinasjon av gamle og nye regler. Er du født tidligere enn dette vil du få den beregnet etter gamle regler, men opptjeningsperioden er utvidet til du fyller 75 år. Vi skal nå gå gjennom to eksempler som viser effekten levealdersjustering og den nye opptjeningsmetoden har på størrelsen av de årlige pensjonsutbetalingene.

Ny ordning for opptjening, 18,1 % av pensjongivende inntekt:

Her følger en sammenligning over hvordan størrelsen på de årlige pensjonsutbetalingene varierer med hvilke regler en bruker for utregning. Det viser hvor store utbetalinger Ole Petter ville hatt ved de forskjellige ordningene. Han starter fullt uttak av pensjon ved 67 år, etter 40 års opptjening. Hans gjennomsnittlige årslønn er 400 000 kroner. Hans pensjonsprosent, pensjonstall og delingstall er like i alle relevante perioder for at de årlige beløpene vi regner ut skal være sammenlignbare, og resultatet kan ses under i tabell 2 (vedlegg 3).

Utbetaling etter gamle regler	Gamle regler tilpasset ny reform	50/50-kombinasjon, gamle/nye regler	Nye regler
224 075	209 025	194 520	186 839

Tabell 2 – Årlig pensjonsutbetalinger ved de forskjellige reglene

3 Metode

Som nevnt tidligere vil vi ved hjelp av atferdsteorier forsøke å finne svar på hvordan det kan ha seg at vi ikke har større kunnskap om pensjonssystemet i Norge. Vi vil gå gjennom tradisjonelle nytteteorier og de litt nyere atferdsteorier for å se om disse kan forklare årsaken til dette, i kombinasjon med en spørreundersøkelse vi utformer og gjennomfører.

I dette avsnittet vil vi beskrive hvilken fremgangsmåte vi skal bruke for å samle inn data, og begrunne hvorfor vi velger denne måten.

3.1 Design

Forskningsdesignet gir deg retningslinjer for hvilke metoder som skal benyttes med hensyn til innsamling av data. Det er viktig å vite hvilke typer data man ønsker for å kunne velge det riktige forskningsdesignet. Man skiller i hovedsak mellom tre typer design:

- Eksplorativt design (utforskende)
- Deskriptivt design (beskrivende)
- Kausalt design (årsak – virkning)

Eksplorativt design blir ofte brukt når man vet relativt lite om temaet. Ved hjelp av dette designet, som er basert på sekundærdata, vil man få en økt forståelse av problemet og en mer eksakt problemstilling. Deskriptivt design forutsetter at man allerede har en fundamental forståelse av problemet. Formålet med denne type design er å beskrive situasjonen i markedet og omgivelsene for å få en så nøyaktig beskrivelse som mulig. Her brukes tallfestede størrelser for og få konkrete svar, som markedsvolum, konkurranse, infrastruktur osv. Det blir benyttet både primærdata og sekundærdata i denne type design (Gripsrud, Olsson & Silkoset, 2008). Kausalt design finner sammenhengen eller en årsak til problemet. Målet er å bevise om det er en sammenheng mellom to variabler. Undersøkelsene man benytter i dette designet blir gjort for å stadfeste om en bestemt handling er årsaken til en bestemt respons. Dette er svært krevende og benyttes derfor sjelden til noe annet enn vitenskapelige analyser. Både primærdata og sekundærdata benyttes i dette designet.

Vi har tatt utgangspunkt i å prøve å finne svar på teoriene som nevnt i innledningen ovenfor. Disse er basert på holdninger vi har sett tendenser til ved diskusjoner oss selv i mellom, og med folk har vi har kontakt med i det daglige da vi tok til å skulle begynne å skrive oppgaven. Da vil vi plassere oss i et deskriptivt undersøkelsesdesign og vil en spørreundersøkelse for å støtte opp under teoriene som vi går igjennom i neste kapittel.

3.2 Utvalg og populasjon

For å gjøre datainnsamling i forbindelse med spørreundersøkelsen håndterbar innenfor rimelige grenser for ressursbruk har vi bestemt oss populasjonen er befolkningen i Rogaland.

3.3 Innsamling av data

Vi vil bruke en kvantitativ undersøkelse i form av en spørreundersøkelse for å prøve og finne svar på problemstillingen vår (vedlegg 4). Denne skal ha et elektronisk format og spres på internett på forskjellige sosiale nettverk og gjennom mail til kontakter i vårt nettverk.

4. Teoridel

I denne delen av oppgaven skal vi prøve å beskrive hva vi tror er grunnen til at det generelle kunnskapsnivået om pensjon er så lavt som undersøkelser viser. En slik beslutningsanalyse kan gjøres på flere måter: Økonomiske metoder (nytteteori), eksperimentelle metoder hvor en observerer atferd, virkelige situasjonsbaserte metoder, eller filosofisk orienterte metoder. Vi vil prøve å finne svar på vår problemstilling gjennom anvendelse av økonomiske teorier og metoder, med vekt på nytteteori og finansiell atferdsteori. Svarene vi får fra denne teoridelen vil vi prøve å bekrefte eller avkrefte gjennom en spørreundersøkelse.

4.1 Tradisjonell nytteteori

Når en innen økonomi og finans har prøvd å modellere menneskers valg og atferd har man ofte basert modellene på konseptet om at mennesker er rasjonelle beslutningstakere (Ackert & Deaves, 2010, 3). For at en beslutningstaker skal være rasjonell må vi godta et sett med aksiomer som definerer rasjonell atferd. Disse begynner med konseptet om *preferanse*. Hvis en person oppgir at han «foretrekker X fremfor Y» betyr dette at når alle ting er hensyntatt føler personen seg bedre under situasjon X enn situasjon Y. Preferansekonseptet er antatt å ha tre grunnegenskaper:

Completeness. Hvis X og Y er to produkter, eller situasjoner, kan beslutningstaker alltid spesifisere én av tre muligheter:

1. X er bedre enn Y, 2. Y er bedre enn X, eller 3. X og Y er like gode.

Som en følge av dette utelukkes det for ubeslutsomhet i menneskers avgjørelser og at mennesker alltid vet hvilken av X eller Y de foretrekker, eller om begge er å foretrekke like mye.

Transitivity. Hvis en person oppgir at «X er foretrukket for Y», og «Y er foretrukket for Z», må dette bety at «X er foretrukket for Z». Dette betyr at menneskers valg er internt konsistente.

Continuity. Hvis en person oppgir at «X er foretrukket for Y», må tilsvarende produkter eller situasjoner til X også være å foretrekke for Y (Snyder & Nicholson, 2008)

Når forutsetningene om *completeness, transitivity og continuity* er møtt er det mulig å vise på formelt grunnlag at mennesker kan rangere alle mulige situasjoner eller produkt fra den minst ønskede til den mest (Mas-Colell, Whinston & Green, 2005). Denne rangeringen er det som kalles *nytte* (Snyder & Nicholson, 2008, 88).

Jo mer ønsket en situasjon eller et produkt er, jo høyere er nytten knyttet til situasjonen.

Hvis en person foretrekker X fremfor Y kan vi skrive $U(X)$ er større enn $U(Y)$, eller $U(X) > U(Y)$.

Hvor U er symbolet for nytte.

Nytteteori blir som sagt brukt til å beskrive preferanser. Ved hjelp av *nyttefunksjoner* kan vi fange disse preferansene og gi dem en tallmessig verdi som gir oss mulighet til å sammenligne forskjellige tilstander. Disse nyttefunksjonene kan være lengre matematiske formler, eller for eksempel

$U(X) = 500$. Det er ingen verdi i dette tallet annet enn at det brukes til å definere nytten som høyere enn eksempelvis $U(Y) = 400$. I en annen situasjon kan det se slik ut: $U(X) = 0,5$ og $U(Y) = 0,2$, og vil bety det samme, at situasjon X er foretrukket fremfor situasjon Y.

Nyttefunksjonen sier ingenting om hvor mye mer eller mindre en situasjon er foretrukket, bare rangerer utfallene som bedre eller dårligere. En rasjonell person vil alltid velge det alternativet som maksimerer sin nytte i henhold til sin nyttefunksjon og sine knappe ressurser.

4.1.1 Forventet nytte

I den virkelige verden er det svært lite man kan si med sikkerhet. *Forventet nytteteori* ble utviklet av John von Neumann og Oskar Morgenstern i et forsøk på å definere rasjonell atferd når mennesker møter usikkerhet (Ackert & Deaves, 2010, 6). Forventet nytteteori sier at beslutningstaker velger mellom usikre *prospekter* ved å sammenligne deres *forventede nytteverdier*, for eksempel ved å multiplisere nytten av forskjellige utfall med deres respektive

sannsynlighet (Mas-Colell, Whinston & Green, 2005). Et sett av utfall med tilhørende sannsynligheter kalles i teorien for et prospekt.

La oss se på følgende eksempel

Anta at det bare finnes to fremtidige tilstander i Ole Petters liv, enten blir han fattig, eller så blir han rik. Som fattig vil han tjene 200 000 kroner i året, og som rik vil han tjene 800 000 kroner i året.

Ole Petter er på siste året av en lang utdanning og forventer med 70 % sannsynlighet at han blir rik.

Dette prospektet kan formelt skrives som

$$P1(0,3, 200\ 000\text{NOK}, 800\ 000\text{NOK})$$

Det første tallet (0,3) er sannsynligheten for fattig, de to neste tallene (200' og 800') er utfallene.

Forventet nytte for Ole Petter kan da skrives som

$$U(P1) = 0,3u(200\ 000) + 0,7u(800\ 000)$$

Om Ole Petter har nyttefunksjonen $U(\text{NOK}) = \ln(\text{NOK})$ har han følgende forventede nytte

$$U(P1) = 0,3(12,2060) + 0,7(13,5923) = 13,1764$$

Tallet 13,1764 gir ingen mening annet enn at det kan sammenlignes med nytten fra et annet prospekt. Som man bruker enkel nytteteori til å vurdere sikre alternativer mot hverandre, bruker man forventet nytteteori til å vurdere usikre alternativer. Det største spørsmålet knyttet til forventet nytteteori er om man ville handlet likt i alle former for usikkerhet og om disse tilsvarer valgene under sikkerhet.

4.1.2 Diskontert nytte av fremtidig forbruk

Til nå har vi diskutert nytteteori i rammen av valg som gir umiddelbar nytte. Vi foretar valg hver eneste dag som inneholder et tidsaspekt med tanke på tidspunktet vi får nytte av valget vårt. Det kan være vi utsetter lekser og oppgaver til i morgen slik at vi i kveld kan gå på kino og ha det gøy, eller bare bli hjemme på sofaen og slappe av. Det finnes modeller som tar for seg slike problemstillinger og prøver å beskrive hvordan mennesker tar avgjørelser og hvordan de handler i situasjoner som går på såkalte intertemporære valg som disse. Disse modellene kalles *Discounted Utility models (DU models)*, altså diskontert nytte-modeller (Berns, Laibson & Loewenstein, 2007)

Utgangspunktet er at vi evaluerer valg om å nyte noe nå versus i fremtiden, på samme måte

som vi evaluerer tap og gevinster fra eventuelle investeringer i den finansielle verden. Det vil si at vi diskonterer verdien av fremtiden eksponentielt, i størrelsesgrad alt etter hvor langt fram i tid det er snakk om (Goldin, 2007).

I en artikkel fra 2007 ser Jacob Goldin på en modell av den amerikanske økonomen Paul Samuelson i 1938, som prøver å beskrive folks atferd når de står overfor valg om å konsumere noe i dag versus å vente til et senere tidspunkt. Her sier Samuelson at valgene gjøres sammenlignbare ved at mennesker diskonterer den framtidige nytten ved å vente, med en konstant faktor. Han regner ut en diskonteringsfaktor ved følgende formel: $\delta = 1/(1+d)$ hvor d er diskonteringsrenten. Dette blir på samme måte som vi diskonterer kontantstrømmer i en nåverdiutregning, men Samuelson skriver den om, og uttrykker diskonteringsfaktoren eksplisitt foran nytten. $U(x)/(1+d) \rightarrow (1/(1+d)) * U(x) = \delta * U(x)$. Han mener dette forklarer hvorfor de alle fleste ville valgt 100 kroner i dag mot 100 kroner om et år (Goldin, 2007).

Et eksempel fra artikkelen kan være med å belyse hvordan teorien brukes i et tenkt scenario. La oss anta at Ole Petter har valget mellom å gjøre leksene sine nå slik at han kan gå i bursdagsselskapet til en kamerat på kvelden, eller se en film nå, og gjøre leksene på kvelden. Hvis vi tenker oss at "gjøre lekser" har en nytte på 30, "gå i bursdagsselskap" har 300" og "se filmen" har en nytte på 150. Diskonteringsrenten hans mellom de to tidspunktene, "nå" og "i kveld" er 0,5 ($d=0,5$), som gir en diskonteringsfaktor (δ) på 0,67 ($(1/(1+d))=1/1,5$)). Nå kan vi bruke diskontert nytte-rammeverket til å sette valgene hans opp mot hverandre. Hvis han gjør lekser nå og går i bursdagsselskap senere gir det han en nytte på $30 + (0,67*300) = 230$. Å utsette leksene nå og se film i stedet gir han en nytte på $150 + (0,67*30) = 170$. Det betyr at han vil velge å gjøre lekser nå, siden det gir han størst nytteverdi i følge denne modellen.

Det blir hevdet at Samuelsons DU-modell kanskje ikke er nøyaktig nok i å forklare hvordan vi skal bedømme valg av å nyte noe i dag mot å vente til et senere tidspunkt. Det er mange ulike ting som kan spille inn på valgene hver av oss vil treffe: tålmodighet, forventninger vi har til hva som vil skje i fremtiden og så videre – det blir ikke tilrettelagt godt nok for alle disse variablene i én faktor - diskonteringsrenten.

Det har blitt utført flere studier som viser at dette er tilfelle: at vi diskonterer tap mer enn vi gjør med gevinster og at vi diskonterer høyre når innsatsen er stor i forhold til liten. Disse funnene kjenner vi igjen fra prospektteori. I tillegg viser det seg at vi ikke har diskonteringsrenter som er konstante over tid, men som varierer systematisk alt etter hvor lang tid det er til vi må oppleve konsekvensene av de mulige valgene. Denne typen diskontering har blitt kalt for hyperbolsk diskontering (Goldin, 2007).

Etter hvert som det ble forsket mer på området fant en ut at vi ofte diskonterer høyere for hendelser som ligger nært frem i tid og mindre for hendelser som er lengre frem i tid. Richard Thaler var en av de første som studerte hvor god teoriene om en konstant diskonteringsfaktor fra de daværende DU-modellene var. Han gjennomførte blant annet et eksperiment der studenter fikk vite at de hadde vunnet 250\$. De var villige til å utsette utbetalingen i tre måneder hvis de da fikk 300\$ utbetalt. For å utsette utbetaling i ett år ville de ha 350\$ og 500\$ for å utsette i tre år. Dette impliserer en diskonteringsrente på henholdsvis 107 %, 40 % og 26 % for periodene.

Det ble i samme periode gjennomført flere undersøkelser på dette emnet som konkluderte med det samme. Det ble også gjort en annen type eksperiment som bekreftet teorien om at mange tar avgjørelser med bakgrunn i hyperbolsk diskontering. Eksperimentet ga følgende spørsmål:

- Vil du motta én dollar i dag, eller tre dollar i morgen, og så
- om de ville motta én dollar om ett år, eller tre dollar om ett år og én dag.

En stor andel svarer da at de vil ha én dollar i dag, samtidig som at de kan vente én ekstra dag når det står om samme spørsmål ett år frem i tid, for å motta de tre dollarene da. Hvis de svarer på det siste spørsmålet om ett år fra nå vil de velge 1 dollar på dagen og ikke vente det ekstra døgnet. Den hyperbolske diskonteringen gjør slike valg som går over tid blir inkonsistente siden diskonteringsfaktoren er lavere ved verdsettelse av nytteverdi fremover i tid (Thaler, 1981).

For å se dette i lys av problemstillingen i oppgaven vil diskontert nytte-modeller kunne være med å beskrive hvorfor vi velger å utsette og lære oss om vårt pensjonssystem. Vi ønsker gjerne å lære oss mer, og kan absolutt se nytten av å kunne det bedre og ha mer penger utbetalt i pensjon. Samtidig vil nytten ligge så langt frem i tid at det umiddelbare kostnaden av å bruke noen timer på å sette seg inn i pensjon, som å la være å gjøre andre gøyere aktiviteter, vil være altfor høy.

4.2 Atferdsteorier

4.2.1 Prospektteori

Et alternativ til forventet nytteteori er prospektteori, utviklet av Daniel Kahneman og Amos Tversky. Denne og lignende teorier ble inspirert av observerte avvik mellom atferd og forventet nytteteori (Ackert & Deaves, 2010, 37). *Forventet nytteteori* var i lang tid akseptert

som en normativ modell på rasjonelle valg, og ble brukt som en *deskriptiv* modell på økonomisk atferd (Kahneman & Tversky, 1979). I sin artikkel *Prospect theory: An analysis of decision under risk*, kommer Kahneman og Tversky med kritikk mot *forventet nytteteori* som deskriptiv modell, og hevder den på flere områder bare må brukes som *preskriptiv* modell (1979).

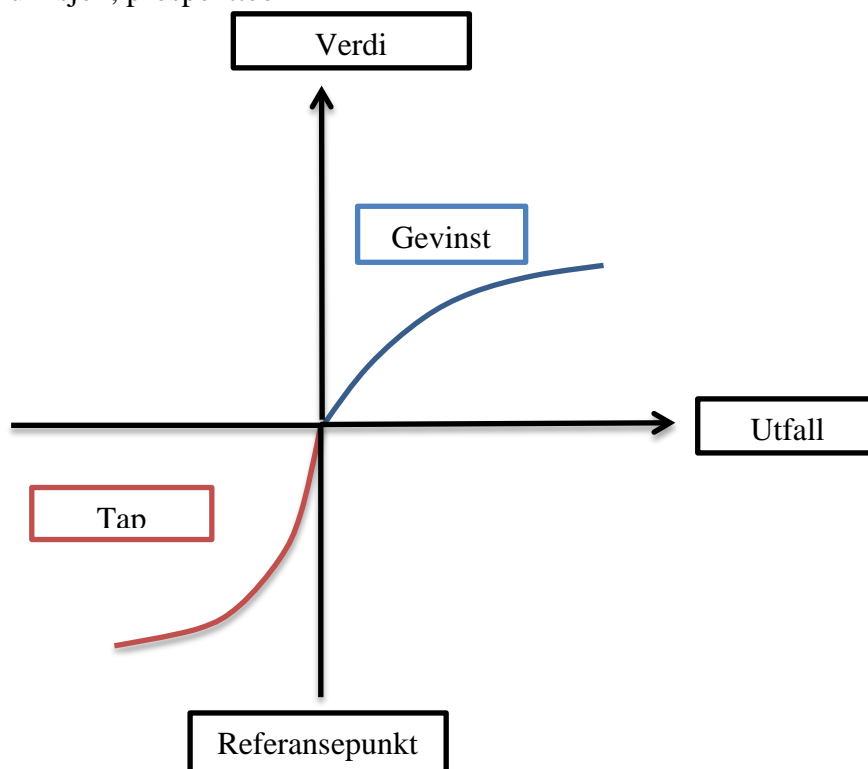
Prospekt teori bygger på tre hovedattributter hos mennesker som ikke fanges opp av tradisjonell forventet nytteteori. 1. Avhengig av prospektet, er mennesker noen ganger risikoaverse og noen ganger risikosøkende. 2. Verdien av et prospekt avhenger av gevinst og tap ut fra et referansepunkt, vanligvis status quo. 3. Mennesker føler større ubehag av et tap enn de får glede av tilsvarende gevinst. Disse attributtene er observert gjennom en rekke empiriske funn (Ackert & Deaves, 2010).

Prospektteori erstatter nyttefunksjonen i forventet nytteteori med en verdifunksjon. Nytte blir som regel målt i form av velstand, verdi blir definert av gevinst eller tap relativt til et referansepunkt.

De tre attributtene vi nevnte i forrige avsnitt gir verdifunksjonen følgende egenskaper:

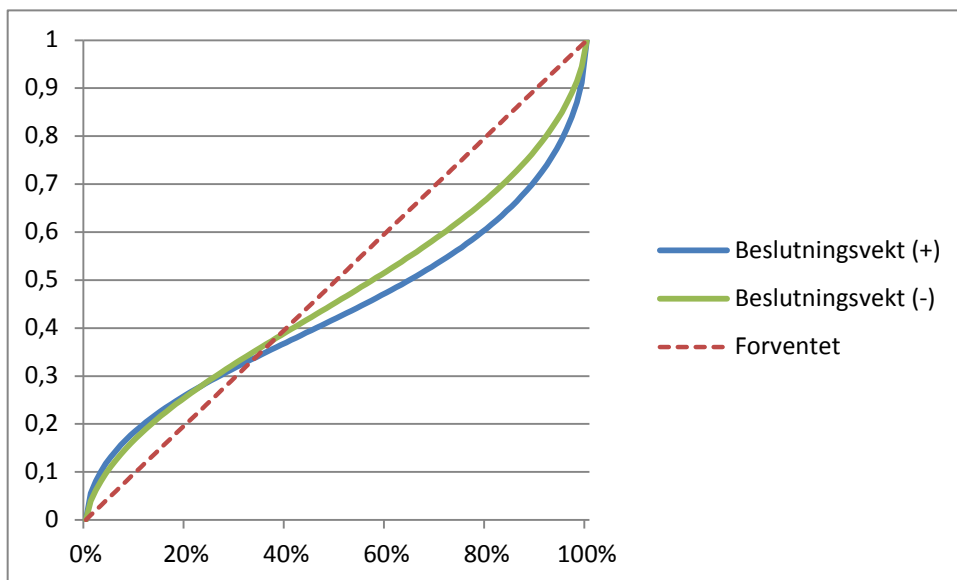
Mennesker er risikoaverse i det positive domenet og risikosøkende i det negative domenet, som gjør verdifunksjonen konveks i det negative domenet og konkav i det positive domenet. I tillegg er mennesker mer følsomme for tap som gjør verdifunksjonen brattere i det negative domenet.

Typisk verdifunksjon, prospektteori

Den siste store forskjellen fra prospektteori og forventet nytteteori er bruken av beslutningsvekter istedenfor enkle sannsynligheter (Ackert & Deaves, 2010, 40). Kahneman og Tversky bygger på en rekke eksperimenter som impliserer at vi overvurderer lave sannsynligheter og undervurderer høye sannsynligheter. Et eksempel som går igjen i flere artikler er hvordan en kan spille på lotto når en samtidig kjøper forsikring (Kahneman & Tversky, 1979). Forventet utbetaling fra lotto er som kjent mye lavere enn kupongprisen, altså vi er risikosøkende. Samtidig kjøper vi forsikring hvor vi betaler for å redusere risiko (risikoavers). En person som både er risikoavers og risikosøkende er i strid med forventet nytteteori.

Typisk beslutningsvekt-funksjon:

Det formelle grunnlaget for de to verdi- og beslutningsvektfunksjonene vi har avbildet kan leses om i Kahneman og Tverskys artikkel *Advances in prospekt theory: Cumulative representation of uncertainty 1992*.

4.2.2 Framing

En *decision frame*, eller beslutningsramme, er i atferdsteori definert som beslutningstakers oppfatning av et problem og dets mulige utfall (Ackert & Deaves, 2010, 14).

Når vi står overfor beslutningsvalg i livet, kan disse ofte presenteres på forskjellige måter. Det samme gjelder for resultatet av de samme valgene. Et av grunnlagene for rasjonell atferd er at en beslutning ikke endres ut i fra hvordan et problem fremstilles, så lenge problemet prinsipielt forblir uendret. Et kjent eksempel er en forbrukers konsumsammensetning, definert av priser og inntekt. Skulle alle priser og inntekt dobles, ville forbrukers tilgang på varene være uforandret. Økonomer har lenge brukt dette faktum til å argumentere for at konsum forblir uendret selv om beskrivelsen av konsumsammensetningen er nå endret - prisen for et produkt er nå dobbelt så dyrt (Arrow, 1982).

Flere psykologer har nektet for at valg er upåvirket av måten et problem blir presentert på. Betrakt følgende eksperiment utført av McNeil, Pauker, Sox og Tversky (1981). hentet fra Kenneth J. Arrows artikkel *Risk Perception in Psychology and Economics* (1982):

Forskjellige grupper av mennesker (inkludert psykologer) ble spurt om hvilken form for behandling de foretrakk av for forskjellige kreftformer, operasjon eller stråleterapi. De fikk vite de sannsynlighetene for å bli frisk etter ett år, og etter fem år, knyttet til behandlingsformene. Kirurgisk operasjon har større sannsynlighet for å bli frisk, men også en risiko for dødelighet under operasjonen. Resultatet var 84 % foretrakk operasjon, og 16 % foretrakk terapi. Etterpå ble en ny gruppe presentert for det samme problemet, men nå ble sannsynligheten for dødelighet etter ett år, og etter fem år presentert (i motsetning til sannsynlighet for å bli frisk). Andel som foretrakk operasjon fremfor terapi ble redusert fra 84 % til 50 %.

Som eksempelet viser, når rammen rundt et problem endres kan også individets beslutning endres, selv om problemet i seg selv forblir uendret. Denne effekten av endret beslutningsramme har Weber, Keppe, og Meyer-Delius (2000) demonstrert i et fiktivt aksjemarked. Deltakerne var villige til å betale mer for aksjer om de holdt en *short* posisjon ved begynnelsen av handelsperioden enn tilsvarende *long* posisjon, selv om forventet verdi av begge porteføljene var den samme. I det første tilfellet (*short*) var handelen drevet av tapsaversjon, mens i det andre tilfellet (*long*) var diversifisering motivasjon for handel (Weber, Keppe og Meyer-Deluis, 2000).

Det som påvirker beslutningsrammen er presentasjon, personens oppfatning av spørsmålet, og

personlig karakteristikk (Ackert & Deaves, 2010, 47). Så vidt vi vet finnes det ingen formell formulering på *framing* men er i prospekt theory én av to faser i en beslutningsprosess. I sine artikler *The Framing of Decisions and the Psychology of Choice* (1981) og *Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty* (1992) sier Tversky og Kahneman at i framing-fasen konstruerer beslutningstaker sin oppfatning av problemet, i evalueringsfasen vurderer beslutningstaker verdien av prospektene og handler deretter.

4.2.3 Selvsikkerhet og Optimisme

Selvsikkerhet er tendensen til å overestimere egen kunnskap og evne (Ackert & Deaves, 2010, 106). Et av områdene selvsikkerhet dekker er overoptimisme. Det finnes en overveldende mengde empirisk forskning som bekrefter en tilstedeværelse av overoptimisme hos mennesker (Ackert & Deaves, 2010, 111). Overoptimisme betyr at mennesker assosierer høyere sannsynligheter til fremtidig suksess enn historiske data skulle tilsi. Overoptimisme finner man i alt fra personlige forhold, til politikk og finans (Sharot, Korn, & Dolan, 2011). Eksempler på dette kan være forventinger til eksamenskarakter, vinne i lotto, antall jobbtilbud, eller avkastning på aksjehandel. En person utsatt for overoptimisme risikerer økonomiske og psykologiske skuffelser på sine avgjørelser, og vil kunne handle annerledes enn om han var mer korrekt kalibrert i forhold til fremtiden.

4.2.4 Familiarity og Ambiguity

Chip Heath og Amos Tversky gjorde et todelt eksperiment hvor første del innebar deltakerne fikk utdelt forskjellige flervalgsspørsmål med fire svaralternativer. Kandidatene måtte også notere etter svaret hvor sikre de var på svaret sitt fra 100 % sikker til 25 %. Når dette var gjort fikk kandidatene et valg mellom to *gambles*: et hvor man fikk gevinst med en tilfeldig sannsynlighet lik den sannsynligheten man hadde notert etter et spørsmål (f. eks 60%), og et hvor man fikk gevinst om man hadde svart riktig på et tilfeldig trukket spørsmål hvor man hadde notert samme prosent (f. eks 60 %). Det viste seg at jo sikrere deltakerne var på svaret sitt, desto mer tilbøyelige var de for å velge alternativ to. Dette fenomenet blir kalt *Familiarity*. Når deltakerne var usikre derimot ville de heller ha en tilfeldig trekning med f. eks 25 % sannsynlighet for gevinst, enn en tilfeldig trekning av sine spørsmål hvor de hadde 25 % kunnskap på området. Det er dette som kalles *ambiguity aversion*.

4.2.5 Selvkontroll

Menneskers selvkontroll er et omdiskutert tema, hvorfor legger vi gode planer for fremtiden som vi, når tiden kommer, ikke klarer å holde oss til?

Et svar kan være at tankeprosessene våre kan ses på som todelt. På den ene siden har vi følelser, impulser og assosiasjoner. På den andre siden har vi selvbevisste, viljestyrte og regelbaserte tanker. De førstnevnte kan ses på som mer primitive enn de andre (Forsking.no, 2012).

Hver dag tar vi valg mellom alternativer med en høyere verdi totalt sett, og alternativer som er av mindre langsiktig verdi men mer fristende i øyeblikket.

Ett eksempel på dette kan være mennesker på diett. Den langsiktige planen er å gå ned i vekt eller spise sunnere, men når sjokoladen kommer på bordet klarer flere av oss ikke motstå fristelsen. Eller kveldene hvor en bestemmer seg for å stå opp tidlig påfølgende dag og setter vekkerklokken grytidlig, hvorpå man allikevel blir liggende og slumre til man nesten kommer for sent på jobb.

En av grunnene til dette kan være at våre impulsive handlinger (det som skjer akkurat nå) og våre langsiktige planer later til å styres av forskjellige deler av hjernen (Sciencemag, 2009).

I tillegg tyder det på at vi lider av det som kalles *nåtidsskjevhet*. Vi verdsetter nåtiden høyere enn fremtiden (Thaler, 1981).

Tradisjonelle økonomiske modeller tar ikke hensyn til selvkontroll eller intern konflikt, men legger til grunn at mennesker er rasjonelle og alltid velger alternativet som gir høyest opplevd nytte for seg selv ut fra sine preferanser, og at en ikke kan ha forskjellige preferanser på en og samme tid (Bentham, 2011).

Hvis dette er tilfellet – at man alltid vet sitt eget beste – hvorfor er det da slik at vi inngår de samme nyttårsforsettene hvert år, kjøper årsabonnement på treningsstudio når vi ender opp med å bare trene i januar og februar, eller utsetter innleveringer til siste frist og pådrar oss skippertaket dette medfører?

Problemet er i følge Thaler og Shefrin (1981) at tankene til et menneske til en hver tid består av en planlegger og en utfører, begge med sine egne, og ofte motstridende preferanser. Dette åpner for forskjellige preferanser hos den enkelte, i motsetning til tradisjonell nytteteori hvor beslutningstaker alltid kontroll på sine preferanser. Thaler og Shefrin (1981) er ikke de første til å påpeke denne form for «schizofreni» i mennesker, Adam Smith introduserte en såkalt «two-self» modell helt tilbake i 1759 i sin bok «Theory of Moral Sentiments».

Modellen til Thaler og Shefrin bygger på det som har blitt kjent som prinsipal-agent problemet, hvor prinsipal – eksempelvis eiere – har delegert den daglige driften i et selskap til agenten (ledelsen) (Ross, 1973). Ledelsens rolle er å ivareta eiers interesser som i de fleste tilfeller er å maksimere selskapets profitt over et langsiktig perspektiv. Ofte vil ledelsen måtte ta valg hvor sine egne interesser ikke samsvarer med eiers interesser. I slike tilfeller når ledelsen sitter på informasjon eieren ikke har, eller når eieren ikke har mulighet til å observere ledelsens valg har vi det som kalles prinsipal-agent problemer.

Denne formen for agentproblem trekker Thaler og Shefrin (1981) inn i rammene av enkeltmennesket. De hevder at vi til en hver tid består av en prinsipal, som planlegger, setter langsiktige mål, og ønsker å maksimere total nytte gjennom livet. Samtidig består vi også av en agent, som lever i nuet og ønsker å maksimere nytte kun i inneværende periode. Dessverre for prinsipalen er det agenten som bestemmer over våre handlinger, og uten handlingsbegrensende tiltak (aldri kjøpe sjokolade på hverdager?) eller en god dose selvkontroll vil ikke prinsipalen nå sine mål (Thaler & Shefrin, 1981).

Betrakt følgende generelle modell for en person, utviklet av Thaler og Shefrin:

Fast inntekt $y = (y_1, y_2, \dots, y_T)$. Tenkt på periode T som pensjonstidspunkt, og $y_T = 0$

Personen kan bestemme et ikke-negativt konsumnivå c_t på tidspunkt t.

Vi lager en konsumplan $c = (c_1, c_2, \dots, c_T)$

Prinsipalen (planleggeren) ønsker å maksimere livslang nytte (c), mens agenten bare bryr seg om én periode (c_t), og tenker bare på seg selv. Agenten har full kontroll over konsum c_t .

Agenten har nyttefunksjon $U_t(\bullet)$; U_t er uavhengig av alle komponenter av c bortsett fra c_t .

Anta at U_t er økende og konkav i c_t .

Prinsipalen konsumerer ingenting, men drar nytte av forbruket til agenten. Nyttefunksjonen til prinsipalen blir da $V(Z_1, Z_2, \dots, Z_T)$.

En plan som maksimerer V gitt budsjettbetingelsen $c_t \leq \sum_{t=1}^T y_t = Y$ er optimal for prinsipalen.

Beklageligvis, uten metoder for å kontrollere agentens handlinger vil aldri prinsipalen få gjennomført sin plan.

5 Analyse / Diskusjon

5.1 Innledning

Med forankring i den teori vi nå har vært gjennom, vil vi her se om disse teoriene kan hjelpe oss i svaret på problemstillingen i vår oppgave: hvorfor kan vi så lite om pensjon?

Vi vil bruke vår egen undersøkelse sammen med en undersøkelse Danica pensjon har utført til å støtte opp under teori, og antakelser. Begge undersøkelsene ligger forøvrig som vedlegg til oppgaven i vedlegg 4 og vedlegg 5.

Selv om problemstillingen vår er et spørsmål i seg selv, er det også på samme tid en konklusjon. Når vi spør hvorfor vi kan så lite om pensjon, konkluderer vi i samme setning med at vi faktisk kan lite om pensjon.

Totalt 321 personer tok del i vår undersøkelse, med en fordeling på 70 % menn, og 30 % kvinner (vedlegg 6). Vi fikk tidlig bekreftet konklusjonene fra de eksterne undersøkelsene vi la til grunn også gjaldt våre respondenter – vi kan lite om pensjon. På spørsmålet: «*I hvilken grad har du satt deg inn i pensjonssystemet?*» svarte 58 % *liten* eller *ingen grad* (vedlegg 7). I samsvar med eksterne undersøkelser var spesielt kvinner og yngre mennesker sterkt representert blant disse. En énsidig t-test for to uavhengige stikkprøver bekrefter at kvinner har satt seg gjennomsnittlig mindre inn i pensjonsreglene enn menn, og at de under 40 har satt seg mindre inn i det enn de fra 40 år og eldre (vedlegg 8).

5.2 Tradisjonell nytteteori og pensjon

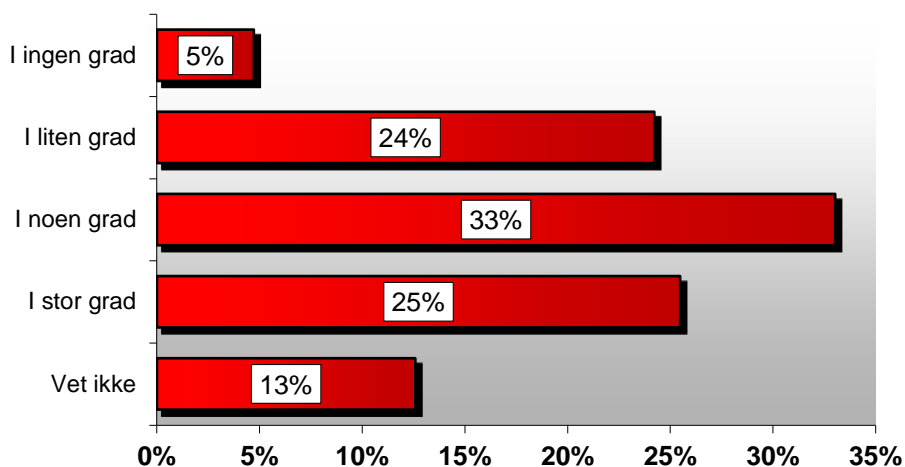
Vi begynner dette kapittelet med å anta at mennesker er *rasjonelle* beslutningstakere. Som vi har diskutert i teoridelen vil det si at vi ønsker å maksimere nytte gitt de budsjettbetingelsene vi besitter. Deretter må vi etablere en påstand om at det finnes en positiv nytte knyttet til det å sette seg inn i pensjon. På en litt uformell måte må vi anta at om en kunne få økt pensjonskunnskap tiltaksfritt, ville alle takket ja.

På et overordnet nivå må hensikten med å sette seg inn i pensjon være å øke, eller sikre ens økonomiske situasjon som pensjonist. Dette kan oppnås på flere måter:

1. Avdekke sparebehov, og starte sparing slik at du oppnår ønsket økonomisk situasjon.
2. Få et bedre bilde av egen tjenestepensjon, slik at en på bakgrunn av samlede lønnsbetingelser (inkludert pensjon) kan velge de (økonomisk) beste jobbene.
3. Endre eksponering på ens pensjonskapital, slik at risiko og forventet avkastning står i henhold til risikopreferanse.

4. Avdekke hvilke rettigheter du til enhver tid har rundt pensjon.

For oss er det logisk at alle og enhver bør ha god kunnskap om sin pensjon, og at det åpenbart er stor verdi knyttet til denne kunnskapen. Men er det slik at alle er av samme oppfatning? Vi spurte følgende spørsmål: «Hvis du setter deg inn i pensjon: i hvor stor grad tror du at du vil avdekke muligheter for å øke din pensjon?» (vedlegg 9).

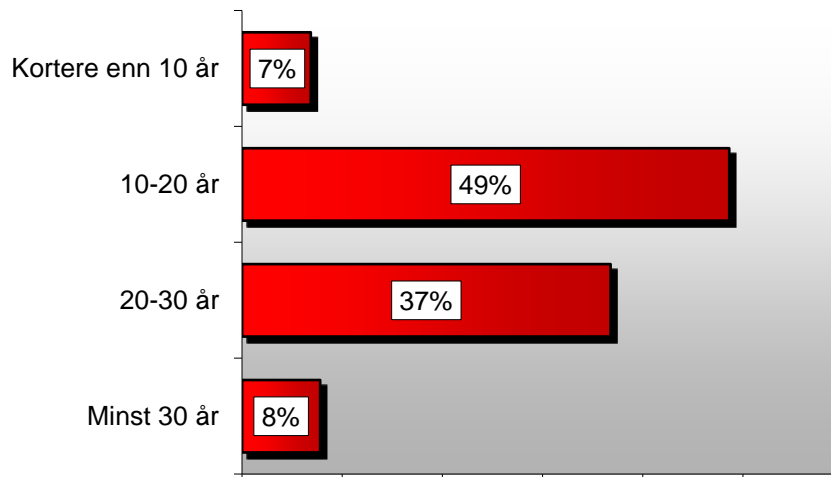

Figur 1

Økonomisk teori (Stigler, 1961) antar at mennesker bare søker informasjon til den grad denne informasjonen kan hjelpe med å øke forventet nytte på avgjørelser. Av figur 1 kan vi lese at 58 % av våre respondenter tror de i *noen* eller *stor grad* vil avdekke muligheter for å øke sin pensjon. Spørsmålet tar langt ifra hensyn til alle fordelene knyttet til å sette seg inn i pensjon, men det bekrefter at de fleste innrømmer den mest åpenbare økonomiske fordelen: muligheten for å øke sin pensjon.

For den videre diskusjon kommer vi til å legge til grunn pensjonskunnskap er et positivt gode, men selve arbeidet med å sette seg inn i pensjon oppleves som kostnad. Det er ikke snakk om en økonomisk kostnad, men tidsbruk i form av alternativkostnad. Nyttien vi får av kunnskap om pensjon (mulighet for økt forventet nytte), må reduseres med kostnaden (tid og energi) forbundet med å erverve denne kunnskapen. Om man velger å sette seg inn i pensjon eller ikke avhenger av størrelsen på nytten og tilhørende kostnad. Størrelsen på nytten avhenger av en del forskjellige ting. I hvor stor grad man forventer å kunne øke pensjonen (figur 1), og hvor lenge man forventer å leve som pensjonist er viktig for nyttigheten av pensjonskunnskap. Hadde du med sikkerhet kunne si at du aldri vil nå pensjonsalder har det liten hensikt å sette seg inn i pensjon.

I forbindelse med dette ønsket å avdekke hvilket forhold våre respondenter hadde til lengden på sin pensjonisttilværelse. Vi spurte følgende spørsmål: «*Hvor lenge forventer du å være pensjonist?*» (vedlegg 10).

Figur 2

Som figur 2 viser, forventer de fleste av våre respondenter å tilbringe en vesentlig del av livet som pensjonister. Det vil ytterligere forsterke viktigheten av å sette seg inn i pensjon.

Den kanskje aller største muligheten til å øke sin pensjonsutbetaling vil være å starte sparing. Det betyr at en må være villig til å ofre noe konsum i dag, til fordel for konsum på et senere tidspunkt. Vi vet fra *diskontert nytteteori* at nytten av fremtidig konsum blir diskontert til nåtid. Vår diskonteringsrente av fremtidig konsum som pensjonist avgjør i hvilken grad en vil være villig til å starte sparing. Vi spurte våre respondenter om de var villige til å starte sparing om de fikk vite at de ville få utbetalt en vesentlig lavere pensjon enn forventet. Av de som ikke allerede sparte til pensjon ville nesten 60 % startet pensjonssparing om de fikk vite at pensjonsutbetalingen ville bli vesentlig lavere enn forventet (vedlegg 11). Det tyder på at mange er villige til å gjennomføre grep på bakgrunn av informasjon avdekket av å sette seg inn i pensjon.

På generelt grunnlag kan vi si at pensjonskunnskap er viktig (og nyttig), at våre respondenter deler dette synspunktet bekreftes direkte, eller indirekte, av vår undersøkelse. 58 % trodde de ville avdekke muligheter for økt pensjon i stor eller noen grad. Bare 7 % forventet en pensjonisttilværelse på kortere enn 10 år, og 60 % var villige til å starte sparing om de fikk vite at pensjonsutbetalingen ble mindre enn forventet. På grunnlag av det vi nå har diskutert viser

det seg at pensjonskunnskap har en positiv nytte av betydelig karakter og at vi som rasjonelle beslutningstakere vil søke denne kunnskapen.

5.2.1 Alternativkostnad og pensjonens kompleksitet

Pensjon kan være vanskelig. Det er mye som kan ha påvirkning på din pensjon. Opptjening, uttak, reguleringer, levealdersjustering, gamle/nye regler, osv. Før pensjonsreformen, bestod alderspensjon fra folketrygden av grunnpensjon pluss tilleggs pensjon.

Grunnpensjon avhenger av hvor lenge du har vært medlem av folketrygden, og om du er gift/samboer eller enslig. Ordinær grunnpensjon er 1G, redusert grunnpensjon er 0,85G. Full grunnpensjon krever 40 års trygdetid.

Tilleggs pensjonen beregnes etter følgende formel:

Grunnbeløp x sluttpoengttall x pensjonsprosent x (opptjeningsår / 40)

Pensjonsprosenten er 45 % mellom 1967-1991 og 42 % fra 1992.

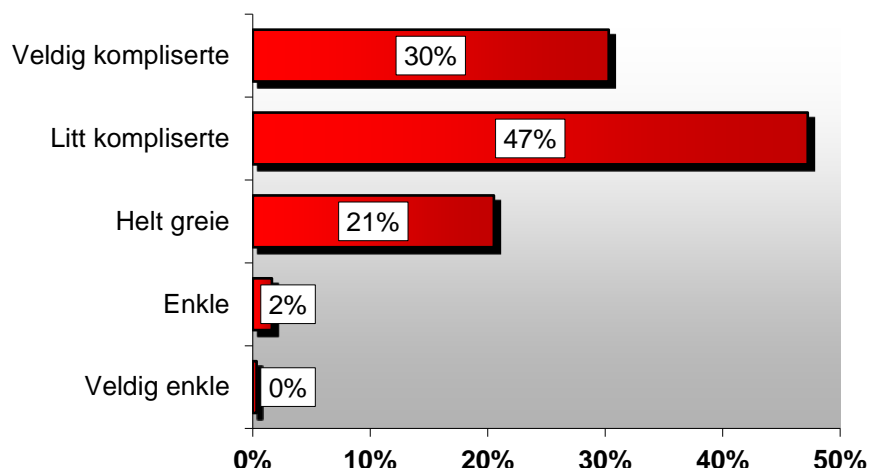
Sluttpoengttallet er gjennomsnittet av de 20 høyeste poengttallene du har hatt gjennom arbeidslivet. Poengttallene beregnes etter følgende formel:

$(\text{Pensjonsgivende inntekt} - \text{gjennomsnittlig G}) / \text{gjennomsnittlig G}$

Leseren er sikkert enig i at dette kan virke komplisert. Regjeringen har gjort et forsøk på å forenkle pensjonsberegningen gjennom pensjonsreformen 2011. Etter nye regler blir alderspensjon beregnet på en antatt enklere måte, 18,1 % av årlig pensjonsgivende inntekt. Dette bygger seg opp til en stor «konto» som skal fordeles fra du går av med pensjon til du dør. Årlig utbetaling beregnes etter levealdersjustering og er uavhengig om du skulle bli 69 eller 109 år.

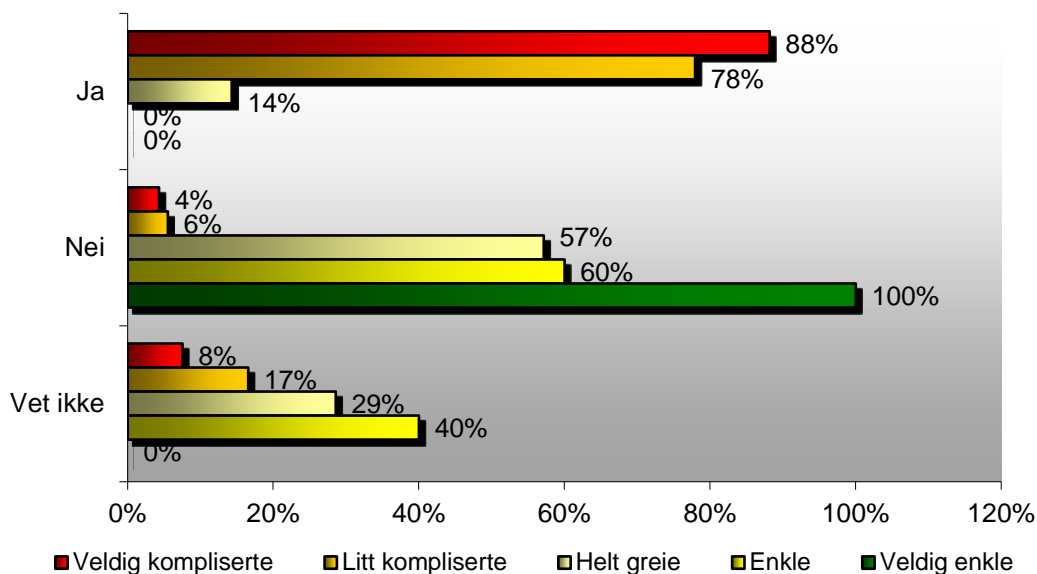
For å bli beregnet etter nye regler må man være født etter 1963. Er man født mellom 1953 og 1963 vil man motta en kombinasjonsordning av nye og gamle regler. De som er født før 1953 vil motta pensjon etter gamle regler.

Grunnen til at vi diskuterer pensjonens kompleksitet er at dette er en avgjørende faktor for størrelsen på alternativkostnaden knyttet til pensjonskunnskap. Jo vanskeligere og tidkrevende det er å sette seg inn i pensjon, jo høyere må nytten ved pensjonskunnskap være. Vi ønsket å avdekke hvilket forhold våre respondenter hadde til pensjonssystemet og spurte følgende spørsmål: «*Pensjonssystemet og reglene virker (vedlegg 12):*»

Figur 3

Hele 77 % av de som tok undersøkelsen syntes pensjonssystemet er *litt* eller *veldig* komplisert. Dette tyder på at vi snakker om en betydelig alternativkostnad forbundet med pensjon. Vi ønsker å bygge videre på dette sporet og undersøke om de som syntes pensjon er vanskelig ville satt seg bedre inn i pensjon om reglene var mindre kompliserte. I figur 4 har vi svarene fra «*Pensjonssystemet og reglene virker:*» med «*Ville du satt deg bedre inn i pensjon om pensjonsreglene var mindre kompliserte?*».

Hele 88 % av de som mener pensjonssystemet er veldig komplisert hevder de ville satt seg inn i pensjon om systemet og reglene var enklere. En Chi-kvadrattest på sammenhengen mellom disse spørsmålene er signifikant på 95 % -nivået, og sier dermed at mønsteret ikke er et resultat av tilfeldighet (vedlegg 13). Det kan diskuteres om respondentene er helt ærlige med seg selv når de har svart at de ville satt seg bedre inn i pensjon om reglene var enklere. Det er

over to og et halvt år siden pensjonssystemet ble forenklet, og fortsatt er det lav pensjonskunnskap blant folk flest. Videre i oppgaven og i kommende eksempel vil vi ligge til grunn at det er en vesentlig alternativkostnad knyttet til pensjonskunnskap.

5.2.2 Eksempel

Under har vi konstruert et forenklet eksempel der vi vil prøve å belyse de forskjellige aspektene med tradisjonell nytteteori basert på noen av de svarene vi har fått fra vår undersøkelse. Målet er å belyse hvordan en rasjonell aktør vil forholde seg til pensjon.

Ole Petter har følgende nyttefunksjon:

$$U(w) = w^{0,87}, \quad w = \text{kroner i hele tusen}$$

Dette er en nyttefunksjon av penger beregnet ut fra undersøkelser og empiriske eksperimenter (Parker et al., 1981).

Uten å sette seg inn i pensjon forventer Ole Petter en årlig pensjonsutbetaling på 300 000,-. Ole Petter forventer at han i det minste vil øke sin årlige pensjonsutbetaling i noen grad av å sette seg bedre inn i pensjon. Han estimerer en økning på 20 000,- eller cirka 7 %.

Ole Petter bruker regjeringens anslag på gjennomsnittlig pensjonsalder som for hans årskull er 18 år. For enkelthetsskyld regner vi med at hele pensjonsutbetalingen blir utbetalt på pensjonstidspunkt. Det gir to potensielle tilstander for Ole Petter

Vanlig pensjon: $300\,000 \times 18 = 5\,400\,000$ i total pensjon

Økt pensjon: $320\,000 \times 18 = 5\,760\,000$ i total pensjon

$$U(\text{Vanlig pensjon}) = 5400^{0,87} = 1766,78$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 5760^{0,87} = 1868,82$$

Ut i fra den enkle beregningen er det klart at Ole Petter ønsker høyere pensjon. Det skulle bare mangle. Ole Petter er langt i fra sikker på at han automatisk vil øke sin pensjon ved å sette seg bedre inn i pensjonssystemet. Han regner på det og anslår at han med 30 % sannsynlighet vil avdekke muligheter for økt pensjon.

$$U(\text{Økt pensjon}) = \pi u(w_{\text{økt}}) + (1-\pi)u(w_{\text{vanlig}})$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 0,3(5760^{0,87}) + 0,7(5400^{0,87})$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 0,3(1868,82) + 0,7(1766,78)$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 1797,93$$

Etter at han har tatt hensyn til sannsynligheten for økt pensjon ønsker Ole Petter fortsatt pensjonskunnskap. Ole Petter har fortsatt et langt yrkesliv foran seg og vet at han må diskontere denne fremtidige nytten med en diskonteringsfaktor for å sammenligne med alternativkosten han må gi opp i dag for å få denne økte pensjonen. Ole Petter diskonterer alle sine fremtidige inntekter med inflasjonsmålet i Norge på 2,5 %.

$$U(\text{Vanlig pensjon}) = \left(u \frac{W_{\text{vanlig}}}{(1+r)^t} \right)$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = \pi \left(u \frac{W_{\text{økt}}}{(1+r)^t} \right) + (1 - \pi) \left(u \frac{W_{\text{vanlig}}}{(1+r)^t} \right)$$

$$U(\text{Vanlig Pensjon}) = \left(\frac{5400}{(1 + 0,025)^{40}} \right)^{0,87}$$

$$U(\text{Økt Pensjon}) = 0,3 \left(\frac{5760}{(1 + 0,025)^{40}} \right)^{0,87} + 0,7 \left(\frac{5400}{(1 + 0,025)^{40}} \right)^{0,87}$$

$$U(\text{Vanlig Pensjon}) = 748,16$$

$$U(\text{Økt Pensjon}) = 0,3(791,37) + 0,7(748,16) = 761,12$$

Ole Petter synes pensjon virker fryktelig vanskelig, og ikke minst kjedelig. Han antar at han må bruke 20 timer på å nå nødvendig kunnskapsnivå. Han verdsetter denne tiden til 500 kroner timen og gir pensjonslesing en alternativkostnad på 10 000 (20 timer á 500,-)

$$U(\text{Lese pensjon}) = 10^{0,87}$$

$$U(\text{Lese pensjon}) = 7,41 \text{ (negativ nytte)}$$

Denne nytten må trekkes fra $U(\text{Økt pensjon})$.

$$U(\text{Økt pensjon}) = 761,12 - 7,41 = 753,71$$

Ole Petter kommer frem til at han trives best med muligheten for økt pensjon og tar seg bryet med å lese seg godt opp på pensjon.

I vår modell har vi ikke tatt hensyn til andre goder enn muligheten for økt pensjon om man setter seg inn i pensjon. Etter en eventuelt har satt seg inn i pensjon må det gjøres en ny

beregning på hvor mye en eventuelt er villig til å spare, om det er dette som bestemmer hvor mye pensjonen skal økes.

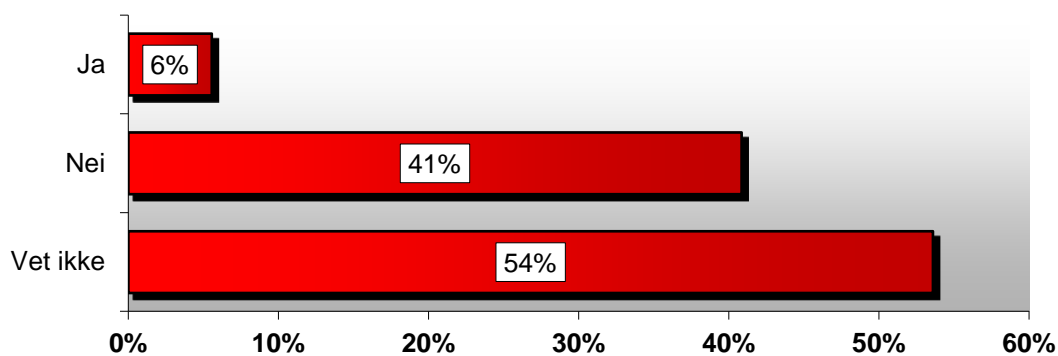
Selv om dette var et konstruert eksempel, tror vi allikevel ikke det er langt fra virkeligheten at de aller fleste innser at de burde ha god kunnskap rundt sine pensjonsrettigheter. Den eneste alternativkostnaden knyttet til det å lære seg pensjon er tiden man må bruke. En skal besitte en relativt snodig nyttefunksjon om en får negativ netto nytte av å sette seg inn i pensjon. Vi syntes ikke tradisjonell nytteteori er en god modell for å predikere atferd når det kommer til vår søken etter hvorfor vi kan så lite om pensjon.

Vi søker til fagområde atferdsteorier og faget *behavioral finance* for å finne mer passende økonomiske teorier som kan forklare atferden vi observere hos mennesker når det kommer til pensjon.

5.3 Atferdsteorier og pensjon

5.3.1 Prospektteori og pensjon

Vi har tidligere diskutert prospektteori, der det vises til at en beslutningsprosess har to stadier, *framing*-stadiet der beslutningstaker gjør seg opp en mening av problemet, og vurderingsstadiet hvor beslutningstaker fatter sin handling. Spørsmålet er om måten pensjon og viktigheten av denne blir presentert på, påvirker vårt valg om å lære oss pensjon eller ikke. Det er flere informasjonskilder og presentasjonsmåter som kan påvirke ens oppfatning av viktigheten av å spare eller sette seg inn pensjon. Det kan være foreldres, eller venner og bekjentes holdninger, det kan være råd fra arbeidsgiver, det kan være offentlig informasjon, eller portrettering i nyhetene, for å nevne noen - alle med forskjellig presentasjon av problemet. Regjeringen oppgir en av årsakene til at pensjonsreformen ble innført var at pensjon fremstod som vanskelig. Gjennom pensjonsreformen har man endret pensjonsberegning fra pensjospoeng til en fast sats av pensjonsgivende inntekt. Hvis pensjon nå er lettere å forstå, bør det gjenspeiles i spørsmålet: «*Syns du pensjonsreformen har gjort pensjonssystemet enkere?* (vedlegg 14)»

Figur 4

Det virker til tross for myndighetenes forsøk på å forenkle pensjonssystemet som at vi fortsatt er av den oppfatning at pensjonssystemet er vanskelig. Selv om selve pensjonssystemet er endret, kan det virke som *framingen* av problemet har forblitt uendret. En nærliggende teori er *anchoring*. Det kan tyde på at vi er forutinntatt at pensjon er vanskelig, og forankrer vår oppfatning av pensjon til dette (til tross for all mediedekning pensjon har fått den senere tid). Når vi er av den oppfatning at pensjon er vanskeligere enn det kanskje er, kan det føre til at vi tilegner for høy alternativkostnad og på den måten tar «feil» valg – setter oss ikke inn i pensjon. Her kan også en Chi-kvadrattest bekrefte at det er et mønster i svarene. Det ser ut som de fleste *under 40* svarer *vet ikke* på om reglene har blitt letter nå, og de fra 40 år og eldre er konsentrert rundt *nei*. Det er kanskje grunn til å tro at begge grupper har en antakelse om at pensjon er vanskelig og at den eldste gruppen kanskje har fått dette inntrykket forsterket som en følge av at det nå er slik at noen aldersgrupper nå må forholde seg til både gamle og nye regler. De unge har tydeligvis ikke blitt overbevist om at det er blitt enkelt nok, og har dermed ikke satt seg inn i hva den nye reformen innebærer, og svart *vet ikke* (vedlegg 15).

De største forskjellene på forventet nytteteori og prospektteori er bruken av beslutningsvekter, og at verdi vurderes i forhold til et referansepunkt kontra endelig verdi.

Vi bygger videre på eksempelet fra tradisjonell nytteteori for å se om disse får påvirkning på valget om å sette seg inn i pensjon.

Ole Petter er en rasjonell person og gjør følgende beregning:

(For enkelthetsskyld antar vi at hele pensjonsøkningen utbetales ved pensjonsalder)

Husk at han forventer en økning på 20 000 i året, som tilsvarer 360 000 totalt på 18 år.

$$U(\text{Økt Pensjon}) = \left(\frac{360}{(1+0,025)^{40}} \right)^{0,87} = 70,92$$

$$U(\text{Vanlig Pensjon}) = 10^{0,87} = 7,41 \quad (20 \times 500 = 10\,000)$$

Istedenfor å benytte rene sannsynligheter skal vi nå bruke beslutningsvekter.

Beslutningsvekten for en sannsynlighet på eksempelvis 30 % er 31,8 % - la oss se hvilken nytte det dette gir når man forventer økt pensjon med en sannsynlighet på 30 %.

$$U(\text{Økt pensjon}) = \alpha \pi \left(u \frac{W_{\text{økt}}}{(1+r)^t} \right) + \alpha(1-\pi) \left(u \frac{W_{\text{vanlig}}}{(1+r)^t} \right)$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 0,318 \left(\frac{360}{(1+0,025)^{40}} \right) + 0$$

$$U(\text{Økt pensjon}) = 0,318(70,92) + 0 = 22,58$$

Ole Petter må gi opp $U=7,41$ for å erverve denne nytte, og det gjør han mer en gjerne.

Når det kommer til spørsmålet om pensjon gir ikke prospektteori en annen antydning enn tradisjonell nytteteori. At vi går fra total nytte til endring i nytte, og at vi endrer fra sannsynlighet til beslutningsvekt gir samme konklusjon – en burde sette seg inn i pensjon.

5.3.2 Selvkontroll og pensjon

Vi står igjen med teorien om selvkontroll. For å se denne i lys av pensjon bygger vi videre på eksempelet fra tradisjonell nytteteori. Under har vi laget et forenklet eksempel som belyser teorien om selvkontroll.

Ole Petter har disponibelt et konsum på 10 000 i dag (20 timer á 500,- timen), $c_1 = 10\,000$. Om 40 år (periode 2), gitt han setter seg inn i pensjon har han potensielt 320 000 disponibelt konsum i 18 år. $c_{2-19} = 320\,000$. Men da må han gi opp sitt konsum i periode 1, c_1 . Alternativt kan han motta 300 000 i konsum fra periode 2 til 19.

Vi forutsetter at Ole Petter har større nytte av:

Økt pensjon: $U(0_1, 320'_2, \dots, 320'_{19})$ enn,

Vanlig pensjon: $U(10'_1, 300'_2, \dots, 300'_{19})$.

På bakgrunn av dette vil Ole Petter planlegge for å nå nyttenivået i det første alternativet. Da det er dette som gir størst total nytte.

Problemet er at agenten i Ole Petter, som bare handler etter nytten i periode 1 $V(c_1)$ har nyttefunksjonene:

Økt pensjon: $U(0_1)$ om han setter seg inn i pensjon, eller

Vanlig pensjon: $U(10\,000_1)$ om han jobber for naboen.

Som vi ser er det ingen nytte for agenten i Ole Petter å velge alternativet om økt pensjon, og siden det er han som bestemmer handlingene vil Ole Petter ikke nå dette nyttenivået.

Som teorien påpeker må man ha metoder for å kontrollere agentens handlinger for å nå maksimal total nytte. Men hvordan kan man tvinge seg selv til å lese om pensjon?

Det er fullt mulig å sette automatisk månedlig pensjonssparing og på den måten «tvinge» seg selv til å spare til pensjon. Men steg én er å sette seg inn i sine pensjonsbetingelser, og uten ekstern påvirkningskraft (offentlig, arbeidsgiver) er det få tiltak en selv kan bruke for å «tvinge» seg til å lære om pensjon.

I og med at spørsmålet om å sette seg inn i pensjon er et tidsspørsmål hvor kostnaden må tas i dag, og nytten først kommer flere år senere er denne modellen for atferd veldig treffende for å beskrive folks atferd når en diskuterer hvorfor vi kan så lite om pensjon. Det er fullt mulig å konstruere modeller som gir negativ nytte av å sette seg inn i pensjon, men vi vurderer disse til ganske søkte. Når vi vet at vi lider av nåtidskjerhet er det en intern dragkamp mellom vårt eget beste og umiddelbar velferd - som førstnevnte har vanskelig for å vinne. Hele 31 % (vedlegg 16) av de som ikke sparte til pensjon på tidspunktet for undersøkelsen svarte at de planla å starte sparing senere. Dette antyder at to forskjellige nyttefunksjoner kan være tilstedeværende på samme tid. En langsiktig nyttefunksjon som søker å øke pensjon gjennom sparing, og en kortsiktig nyttefunksjon hvor dette er mindre viktig.

5.3.3 Overoptimisme og pensjon

Overoptimisme går på det at man forventer bedre utfall på fremtidige hendelser enn det historien nødvendigvis antyder. Vi vet at mange har (for?) store forventninger til fremtidig lønnsnivå og velstand. Det kan tenkes at denne forventningen også gjelder for pensjon. I undersøkelsen Danica pensjon fikk utført av Synovate (vedlegg 5) svarte hele 41 % at de var *helt* eller *delvis* enig at ytelser fra folketrygd og tjenestepensjon ville sikre en god pensjon. Vi vet at de fleste vil få redusert inntekten sin med opp mot 50 % når de går av med pensjon. Av de som ikke sparte til pensjon på tidspunktet for vår undersøkelse, svarte hele 34 % at det ikke var nødvendig for de regnet med å ha nok penger når den tid kom (vedlegg 16). Begge undersøkelsene bekrefter at flere lider av overoptimisme når det kommer til egen fremtid. En skal ikke se bort ifra at overoptimisme spiller en viktig rolle for avgjørelsen om å sette seg inn i pensjon eller ikke.

6 Styrker og svakheter ved opplegget

Vi ønsket å kunne bruke vår egen spørreundersøkelse for å støtte ordentlig opp under de teoretiske hypoteser vi har brukt for finne ut hva som er grunnen til at vi har påfallende lav kunnskap om hvordan pensjonssystemet vårt fungerer. Spørreundersøkelsen vår har ikke blitt optimal som en følge av det parallelle arbeidet med teoretisk forankring. Siden de ikke har vært gjennomført noe sammenlignbar forskning på området brukte vi en del tid i begynnelsen på samtaler med personer i vårt daglige nettverk på å finne ut hvilke mekanismer som spiller inn, og hvilke vi skal fokusere på, samtidig som arbeidet med den teoretiske delen ga oss bedre og bedre innsikt i hva vi burde fokusere på. Da ble spørsmålene preget av våre tidligste antakelser og resonnementer og vi endte opp med å ikke kunne ikke den i så stor grad vi

hadde håpet, men den brakte med seg en del nyttige momenter. Ved videre forskning på emnet ville vi gjennomført enda en undersøkelse med operasjonaliserte begreper, og spørsmålsbatteri for bedre målinger av reliabilitet og validitet, spesielt begrepsvaliditet.

7 Konklusjon

Å ha god kunnskap om sin pensjonsordning bør være av interesse for de fleste. I hovedsak for å kjenne igjen muligheter til å øke eller sikre sin økonomiske pensjonstilværelse. Vi definerte pensjonskunnskap som et positivt gode, som en vil erverve gitt at kostnaden ikke overstiger nytten knyttet til godet. Kunnskap om pensjon har ingen økonomisk kostnad, men tiden man må bruke på å sette seg inn i pensjon bærer med seg en alternativkostnad.

I tradisjonell nytteteori er nytten knyttet til pensjonskunnskap den potensielt økte forventede nytte man kan erverve ved å fatte tiltak man ellers ikke ville hatt anledning til uten denne kunnskapen. 58 % av respondentene på vår spørreundersøkelse innrømmet at de forventet å avdekke muligheter for å øke sin pensjon i *noen* eller *stor* grad ved å sette seg bedre inn i pensjon. Hvis vi antar rasjonell atferd i økonomisk forstand skal man besitte en relativt snodig nyttefunksjon om det å sette seg inn i pensjon skal gi negativ nytte. I spørsmålet om pensjonskunnskap er tradisjonell nytteteori en bedre modell på foreslått atferd (*prescriptive*) enn forklarende atferd (*descriptive*).

Det mest kjente alternativet til forventet nytteteori, og det alternativet vi har diskutert i vår oppgave, er prospektteori. I rammene for beslutningsteori heter det at en beslutningsprosess kan deles i en vurderingsfase, og en handlingsfase. Vurderingsfasen påvirkes av hvordan problemet blir presentert (*framing*). Vi har lært at pensjon oppleves vanskeligere enn det muligens er, og at pensjonskunnskap av denne årsak blir tildelt en for høy alternativkostnad. Forskjellene fra prospektteori og forventet nytteteori er beslutningsvekter istedenfor sannsynligheter, konkav verdifunksjon i gevinstdomenet og konveks verdifunksjon i tapsdomenet, i tillegg til at vi vurderer prospekter utfra et referansepunkt. Vi kan ikke se at prospektteori er en bedre modell enn tradisjonell forventet nytteteori til å gi svar på vår problemstilling. Begge teorier vil ut fra våre eksempler gi en prediksjon om at beslutningstaker vil sette seg inn i pensjon.

En av forutsetningene i tradisjonell nytteteori er at en ikke kan ha to forskjellige preferanser av samme tilstand på én og samme tid. Preferanser kan endres over tid, men må være internt konsistente på tidspunkt t . Pensjonstilværelsen kommer for de fleste først om noen år. Det er

ikke urimelig at en ønsker en best mulig økonomisk situasjon i denne perioden, og planlegger å legg godt til rette for dette. Teorien om selvkontroll sier at vi består av en planlegger og en utfører. Planleggeren ønsker å maksimere nytten over et livsløp, mens utføreren ønsker bare å maksimere nytte i nuet. Denne teorien er motsigende til tradisjonell nytteteori. Det er til en hver tid utføreren som bestemmer handlingene våre, og derfor er vi avhengige av handlingsbegrensende tiltak for å nå planlagt nytte. Til nå har vi ikke funnet noen realistiske tiltak hvor en kan «tvinge» seg selv til å lese om pensjon. Mangel på selvkontroll, eller mangel på agentkontroll som det kan skrives i teorien, er på bakgrunn av våre analyser den største og avgjørende faktoren for at vi kan lite om pensjon. Teorien som ligger til grunn bekreftes av våre funn i egen undersøkelse hvor det kommer frem at hele 31 % av de som ikke sparer til pensjon i dag planlegger å starte sparing senere.

Selvkontroll sammen med *framingen* av pensjonens kompleksitet og *overoptimisme* som forsterkende elementer er vårt svar på hvorfor vi kan så lite om pensjon. Selvkontroll, fordi gleden av økt pensjon først kommer etter flere år, mens kostnaden –tid og energi- kommer i dag. Framing, fordi pensjon virker for de fleste veldig komplisert. Pensjonsreformen skulle gjøre pensjon lettere forståelig, men ut fra vår undersøkelse er de aller fleste fortsatt av den oppfatning at pensjon er vanskelig. Vår og andre undersøkelser viser at vi har (for) optimistisk oppfatning av fremtiden når det kommer til pensjon. Hele 34 % av våre respondenter regnet med å ha nok penger til pensjonstilværelsen, og 31 % av respondentene i undersøkelsen til Danica Pensjon trodde ytelser fra folketrygden og tjenestepensjon ville gi god nok pensjon Da faller mye av insentivene til å sette seg inn i pensjon bort.

8 Referanseliste

Ackert, L. F., & Deaves, R. (2010). *Behavioral Finance – Psychology, Decision-Making, and Markets*. Mason, OH: South-Western Cengage Learning.

Arrow, K. J. (1982). Risk Perception in Psychology and Economics, *Economic Inquiry*, 20:1, 1-8.

Bentham, J. (2011). An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, *Why Punish? How Much?*, 51-70. New York: Oxford University Press.

Danica. (2011). *Innskuddspensjon*. Hentet fra <http://www.danica.no/nb-no/bedrift/Innskuddspensjon/Pages/Innskuddspensjon.aspx>

Danica. (2011). *Spørreundersøkelse fra Synovate*.

Davis, J., Hands, W. & Maki, U. (1997). *Handbook of Economic Methodology*, 342-350

Dine Penger. (2011). *Skremmende lav kunnskap om pensjon*. Hentet fra <http://www.dinepenger.no/jobb-og-pensjon/skremmende-lav-kunnskap-om-pensjon/10024821>

Fellesforbundet for AFP. (2013). *Premiesatser for 2013 avklart*. Hentet fra <http://www.afp.no/article.aspx?cat=1068>

Forskning.no. (2012). *Hvorfor greier vi ikke holde oss*. Hentet fra <http://www.forskning.no/artikler/2012/april/320474>

Goldin, J. (2007). Making Decisions about the Future: The Discounted-Utility Model. *Mind Matters: The Wesleyan Journal of Psychology*, Vol.2, 49-56.

Berns, G. S., Laibson, D. L. & Loewenstein, G. (2007). Intertemporal Choice – toward an integrative framework, *Trends in Cognitive Sciences* 11, 482-488.

Gripsrud, G., Olsson, U.H. & Silkoset, R. (2008). *Metode og dataanalyse: Med fokus på beslutninger i bedrifter*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Kahnemahn, D. & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk, *Econometrica*, Vol. 4, 263-292.

Lov om AFP. *Lov av 25. juni nr. 28 om avtalefestet pensjon for medlemmer av statens pensjonskasse*. Hentet fra <http://lovdata.no/all/hl-20100625-028.html>

Lov om innskuddspensjon. *Lov av 24. november 2000 nr. 81 om innskuddspensjon i arbeidsforhold*. Hentet fra <http://www.lovdata.no/all/hl-20001124-081.html#4-2>

Lov om OTP. *Lov av 21. desember 2005 nr. 124 om obligatorisk tjenestepensjon*. Hentet fra http://www.lovdata.no/cgi-wift/wiftldles?doc=/app/gratis/www/docroot/all/nl-20051221-124.html&emne=OTP-LOV*&

Mas-Colell, A., Whinston, M. D., & Green, J. R. (1995). *Miroeconomic Theory* (1. Edition). USA: Oxford University Press.

NAV. (2010). *Unge må jobbe lenger – men vet det ikke*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Unge+m%C3%A5+jobbe+lenger+-+men+vet+det+ikke.259226.cms>

NAV. (2012). *Pleiepenger til pleie av nære pårørende i livets slutfase*. Hentet fra <http://www.nav.no/Helse/Pleiepenger+til+pleie+av+n%C3%A6re+p%C3%A5r%C3%B8rende+i+livets+slutfase.331547.cms>

NAV. (2013, 10. mars). *Yrkesskade – Yrkessykdom*. Hentet fra <http://www.nav.no/Arbeid/Jobb+og+helse/Yrkesskade>

NAV. (n.å.). *Minste pensjonsnivå*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Alderspensjon/Fakta+om/Minste+pensjonsniv%C3%A5.265659.cms>

NAV. (u.å.). *Gradert uttak*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Alderspensjon/Uttak>

NAV. *Alderspensjon fra folketrygden - hefte*. Hentet fra http://www.nav.no/Pensjon/Alderspensjon/Fakta+om/_attachment/269923?_ts=1398c14f3b8

NAV. *Grunnbeløpet i folketrygden*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Grunnbel%C3%B8pet+%28G%29+i+folketrygden.805317901.cms>

NAV. (u.å.). *Regulering*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Alderspensjon/Regulering>

NAV. (u.å.). *Levaldersjustering*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Alderspensjon/Levaldersjustering>

NAV. (2002). *Folketrygden - en oversikt*. Hentet fra <http://www.nav.no/rettskildene/Rundskriv/Folketrygden++en+oversikt.147743.cms>

NAV. (2013, 20. mai). *Tjenestepensjoner*. Hentet fra <http://www.nav.no/Pensjon/Tjenestepensjoner>

Nordnet. (2010, 12 mars). *Lite kunnskap om pensjon favoriserer «Gammelbanken»*. Hentet fra <http://news.cision.com/no/nordnet/r/nordnet--lite-kunnskap-om-pensjon-favoriserer--gammelbanken-,c476881>

NOU 2012: 13. *Pensjonslovene og folketrygdreformen II*. Hentet fra http://www.regjeringen.no/pages/37943624/nou2012_13.pdf

- Parker, S., David, S., Darte, E., Schneider, B., Popper, R. & Needel, S. (1981). Utility function for money determined using conjoint measurement, *American Journal of Psychology*, Vol. 94, No. 4, 563-573.
- Pensjonskontoret. 2010. «Ny offentlig tjenstepensjon (OfTP)». Hentet 21.mar.2013. http://www.pensjonskontoret.no/no/pensjonsreformen/ny_offentlig_tjenstepensjon
- Pressenytt. (2012). *Høye pensjonsforventninger*. Hentet fra <http://www.pressenytt.no/nor/Artikler/OEkonomi/Nordmenn-har-hoeye-pensjonsforventninger>
- Regjeringen. (2011, 21. mars). *Offentlig tjenstepensjon*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/kampanjer/pensjonsreform/no/a-til-a-om-pensjon/a-til-a.html?id=594893#Offentligtjenstepensjon>
- Regjeringen. (2011, 21 mars). *Samordning*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/kampanjer/pensjonsreform/no/a-til-a-om-pensjon/a-til-a.html?id=594893#Samordning>
- Regjeringen. (2011, 25 mars). *Hvorfor er det nødvendig med en pensjonsreform?*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/ad/kampanjer/pensjonsreform/no/sporsmal-og-svar.html?id=86829#02>
- Regjeringen. (2012). *Pensjonslovene og folketrygreformen II*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/dok/nouer/2012/nou-2012-13/6/2.html?id=698564>
- Regjeringen. (2011). *Obligatorisk Tjenstepensjon*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/tema/finansmarkedene/otp/aktuelt.html?id=491189>
- Ross, S. A., (1973). The economic theory of agency: The principal's problem, *The American Economic Review*, Vol 63, No. 2, 134-139.
- Samfunnsviterne. (2013, 16. mai). *Konsekvenser av jobbytte i slutten av arbeidslivet*. Hentet fra <http://www.samfunnsviterne.no/?module=Articles&action=Article.publicOpen&id=2381>
- Samfunnsviterne. (2013, 12 mai). *Hva er vilkårene for AFP i offentlig sektor og i hvilke tilfeller har man ikke rett til AFP?*. Hentet fra <http://www.samfunnsviterne.no/?module=Articles&action=Article.publicOpen&id=2375>
- Sciencemag.org. (2009). Self-Control in Decision-Making Involves Modulation of the vmPFC Valuation System. Hentet fra <http://www.sciencemag.org/content/324/5927/646.short>
- Snyder, C. & Nicholson, W. (2008). *Microeconomic Theory: Basic Principles and Extensions*, 10. Edition. Mason, Ohio: South-Western Cengage Learning.
- Sharot, T., Korn, C. W. & Dolan, R. J. (2011). How unrealistic optimism is maintained in the face of reality, *Nature America Inc.*

SPK.no. (2012). *Leveladdersjustering*. Hentet fra <https://www.spk.no/en/Ord-og-uttrykk-om-pensjon/levealdersjustering/>

Thaler, R. H. & Shefrin, H. M. (1981). An Economic Theory of Self-Control, *Journal of Political Economy*, Vol. 89, No. 2, 392-405.

Thaler, R. H. (1981). Some empirical evidence on dynamic inconsistency, *Economic Letters* 8, 201-207.

Stigler, G. (1961) The Economics of Information. *The Journal of Political Economy* Vol. 69(3), 213-225

Weber, M., Keppe, H-J. & Meyer-Deluis, G. (2000). Framing effects in experimental markets, *Journal of Economic Behavior and Organization* 41, 159-176.

Tversky, A. & Kahnemahn, D. (1992). Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty, *Journal of Risk and Uncertainty*, 5, 297-323.

Tversky, A. & Kahnemahn, D. (1981). The Framing of Decisions and the Psychology of Choice, *Science, New Series*, Vol. 211, No. 4481, 453-458.

9 Vedlegg

9.1 Vedlegg 1 - Tabell for levealdersjustering

Årskull	Nødvendig uttaksalder for å kompensere for levealdersjusteringen ¹	Forventet levealder på uttakstidspunktet ²	Forventet antall år som pensjonist ²
1943	67 år	85 år 4 mnd.	18 år 4 mnd.
1944	67 år 1 mnd.	85 år 6 mnd.	18 år 5 mnd.
1945	67 år 2 mnd.	85 år 7 mnd.	18 år 5 mnd.
1946	67 år 3 mnd.	85 år 9 mnd.	18 år 6 mnd.
1947	67 år 4 mnd.	85 år 10 mnd.	18 år 6 mnd.
1948	67 år 5 mnd.	85 år 11 mnd.	18 år 6 mnd.
1949	67 år 6 mnd.	86 år 1 mnd.	18 år 7 mnd.
1950	67 år 8 mnd.	86 år 2 mnd.	18 år 6 mnd.
1951	67 år 9 mnd.	86 år 4 mnd.	18 år 7 mnd.
1952	67 år 10 mnd.	86 år 5 mnd.	18 år 7 mnd.
1953	68 år	86 år 7 mnd.	18 år 7 mnd.
1954	68 år 2 mnd.	86 år 8 mnd.	18 år 6 mnd.
1955	68 år 4 mnd.	86 år 10 mnd.	18 år 6 mnd.
1956	68 år 5 mnd.	86 år 11 mnd.	18 år 6 mnd.
1957	68 år 7 mnd.	87 år 1 mnd.	18 år 6 mnd.
1958	68 år 9 mnd.	87 år 2 mnd.	18 år 5 mnd.
1959	68 år 10 mnd.	87 år 3 mnd.	18 år 5 mnd.
1960	69 år	87 år 5 mnd.	18 år 5 mnd.
1961	69 år 1 mnd.	87 år 6 mnd.	18 år 5 mnd.
1962	69 år 2 mnd.	87 år 7 mnd.	18 år 5 mnd.
1963	69 år 4 mnd.	87 år 8 mnd.	18 år 4 mnd.
1964	69 år 5 mnd.	87 år 9 mnd.	18 år 4 mnd.
1965	69 år 6 mnd.	87 år 11 mnd.	18 år 5 mnd.
1966	69 år 7 mnd.	87 år 12 mnd.	18 år 5 mnd.
1967	69 år 8 mnd.	88 år 1 mnd.	18 år 5 mnd.
1968	69 år 9 mnd.	88 år 2 mnd.	18 år 5 mnd.
1969	69 år 10 mnd.	88 år 3 mnd.	18 år 5 mnd.
1970	69 år 11 mnd.	88 år 4 mnd.	18 år 5 mnd.
1971	70 år	88 år 6 mnd.	18 år 6 mnd.
1972	70 år 1 mnd.	88 år 7 mnd.	18 år 6 mnd.
1973	70 år 2 mnd.	88 år 8 mnd.	18 år 6 mnd.
1974	70 år 3 mnd.	88 år 9 mnd.	18 år 6 mnd.
1975	70 år 4 mnd.	88 år 10 mnd.	18 år 6 mnd.
1976	70 år 5 mnd.	88 år 11 mnd.	18 år 6 mnd.
1977	70 år 6 mnd.	88 år 12 mnd.	18 år 6 mnd.
1978	70 år 7 mnd.	89 år 1 mnd.	18 år 6 mnd.
1979	70 år 8 mnd.	89 år 2 mnd.	18 år 6 mnd.
1980	70 år 9 mnd.	89 år 3 mnd.	18 år 6 mnd.
1981	70 år 10 mnd.	89 år 4 mnd.	18 år 6 mnd.
1982	70 år 11 mnd.	89 år 5 mnd.	18 år 6 mnd.
1983	71 år	89 år 6 mnd.	18 år 6 mnd.
1984	71 år 1 mnd.	89 år 7 mnd.	18 år 6 mnd.
1985	71 år 2 mnd.	89 år 8 mnd.	18 år 6 mnd.
1986	71 år 3 mnd.	89 år 9 mnd.	18 år 6 mnd.
1987	71 år 4 mnd.	89 år 10 mnd.	18 år 6 mnd.
1988	71 år 5 mnd.	89 år 11 mnd.	18 år 6 mnd.
1989	71 år 6 mnd.	89 år 12 mnd.	18 år 6 mnd.
1990	71 år 6 mnd.	90 år 1 mnd.	18 år 7 mnd.

9.2 Vedlegg 2 – Utslagsberegning levealdersjustering og fleksibelt uttak

62 år	
Antall år arbeid	40
Sats	0,181
Lønn	400 000
Pensjonsbeholdning	2 896 000
Delingstall	19,75
Utbetaling	146 633
Andel	37 %
67 år	
Antall år arbeid	45
Sats	0,181
Lønn	400 000
Pensjonsbeholdning	3 258 000
Delingstall	15,72
Utbetaling	207 252
Andel	52 %
67 år	
Antall år arbeid	53
Sats	0,181
Lønn	400 000
Pensjonsbeholdning	3 837 200
Delingstall	9,5
Utbetaling	403 916
Andel	101 %

9.3 Vedlegg 3 – Sammenligning av størrelse på utbetaling ved forskjellige regler

		Gamle Ole Petter	Gamle Ole Petter	Kombinasjons 50/50 Ole P	Nye Ole P
		Privat	Privat	Privat	
Full opptjening (40 år)		40	40	40	40
Gjennomsnittlig årslønn		400 000	400 000	400 000	400 000
Pensjonspoeng	(Årslønn - gj.snitt. G) / Gj.snitt. G	3,750	3,750	3,750	
<i>Pensjonsgivende inntekt større enn 1G (inkludert dagpenger osv.)</i>					
Pensjonsprosent før 1992		45 %	45 %	45 %	
Pensjonsprosent fra og med 1992		42 %	42 %	42 %	
Uttaksalder		67	67	67	
Uttaksår		2013	2013	2013	
Bruttoordning, sats					
	Gjennomsnittlig	Sats	Sats	Sats	
Grunnpensjon 2013:	84 204	85 245	85 245	85 245	
Tilleggspensjon;					
Sluttpoengtallet		3,750	3,750	3,750	
<i>Gjennomsnitt av de 20 høyeste pensjonspoengene</i>					
Gjennomsnittlig pensjonsprosent		0,43425	0,43425	0,43425	
Forholdstall		1	1,072	1,072	
<i>På grunn av levealdersjustering må Gamle Ole Petter arbeide 3 måneder lengre enn en med lik opptjening fra 1943-kullet.</i>					
Årlig utbetaling med gamle regler	gj.snittlig pensjonsprosent / forholdstall	138 830	129 505	129 505	
Alderspensjon etter nye regler					
	Opptjenings-sats				
Pensjonsbeholdning	18,10 %			2 896 000	2 896 000
Delingstall				15,5	15,5
<i>Som følge av levealdersjustering</i>					
Årlig pensjonsutbetaling nye regler				186 839	186 839
Årlig utbetaling fra folketrygden		224 075	209 025	194 520	186 839

9.4 Vedlegg 4 - Spørreundersøkelse

Pensjon

Mange undersøkelser viser at nordmenn har generelt lite kunnskaper om størrelsen på sin egen alderspensjon, og pensjonsreglene forøvrig.

Med denne undersøkelsen ønsker vi å utforske grunnen til dette litt nærmere.

Vedlegg - Spørreundersøkelsen

1. Kjønn

(Angiv kun ét svar)

Mann

Kvinne

2. Alder

(Angiv kun ét svar)

Under 20

20-29

30-39

40-49

50-59

Over 60

3. I hvilket fylke ligger din arbeidsplass:

(Angiv kun ét svar)

Au st- Agd er	Bu ske rud	Fin nm ark	He dm ark	Ho rdal and	Mø re og Ro ms dal	No rdla nd	No rd- Trø nde lag	Op pla nd	Os l o o g A ker shu s	Ro gal and	So gn og Fjor dan e	Sø r- Trø nde lag	Tel em ark	Tro ms	Ve st- Agd er	Ve stfol d	Øst fold
------------------------	------------------	------------------	-----------------	-------------------	-----------------------------------	------------------	--------------------------------	-----------------	--	------------------	------------------------------------	-------------------------------	------------------	-----------	------------------------	------------------	-------------

4. Arbeidssituasjon

(Angiv kun ét svar)

Arbeidsledig	Deltid	Fulltid	Student	Student og deltid	Student og fulltid
☐	☐	☐	☐	☐	☐

5. Arbeidssektor

(Angiv kun ét svar)

Offentlig	Privat	Jobber ikke
☐	☐	☐

6. Din årslønn

(Angiv kun ét svar)

0 - 200 000	200 000 - 300 000	300 000 - 400 000	400 000 - 500 000	500 000 - 600 000	700 000 - 800 000	Over 800 000
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

7. Når forventer du å gå av med alderspensjon?

(Angiv kun ét svar)

Før 65	66-70	71-75	Etter 75
☐	☐	☐	☐

8. Hvor lenge forventer du å være pensjonist?

(Angiv kun ét svar)

Kortere enn 10 år

10-20 år

20-30 år

Minst 30 år

9. I hvilken grad har du satt deg inn i pensjonsreglene?

(Angiv kun ét svar)

I liten grad

I noen grad

I stor grad

I ingen grad

10. Hvilken pensjonsordning har du på din arbeidsplass?

(Angiv kun ét svar)

Tjenestepensjon på 2%

Tjenestepensjon over 2%

Offentlig tjenestepensjon

Vet ikke

11. Hvis du setter deg inn i pensjon: i hvor stor grad tror du at du vil avdekke muligheter for å øke din pensjon?

(Angiv kun ét svar)

I ingen grad

I liten grad

I noen grad

I stor grad

Vet ikke

12. Har du foretatt en beregning på hvor mye du vil få i pensjon?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

13. Sparer du privat til pensjon i dag?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

14. Hvis nei, på forrige spørsmål: hva er den viktigste grunnen? Kryss av for aktuelle alternativer. - Gå til 14

(Angiv kun ét svar)

Har ikke råd

Regner med å ha nok penger når den tid kommer

For stor usikkerhet rundt fremtidig lønnsnivå gjør det vanskelig å beregne hvor mye jeg trenger spare

Planlegger å starte sparing senere

Annet (vennligst spesifiser i tekstboks)

15. Hvis du får vite at du vil få utbetalt en vesentlig lavere pensjon enn du forestiller deg, vil du da starte egen pensjonssparing i dag?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

Sparer allerede til pensjon

16. Er usikkerhet rundt ditt fremtidige lønnsnivå én av grunnene til at du ikke har satt deg bedre inn i pensjon?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

Vet ikke

17. Hvis du fikk vite med sikkerhet at du ville bli minst 80 år: hadde det gitt deg større motivasjon til å sette deg bedre inn i pensjonsreglene?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

Vet ikke

18. Pensjonssystemet og reglene virker:

(Angiv kun ét svar)

Veldig kompliserte

Litt kompliserte

Helt greie

Enkle

Veldig enkle

19. Ville du satt deg bedre inn i pensjon om pensjonsreglene var mindre kompliserte?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

Vet ikke

20. Syns du pensjonsreformen har gjort pensjonsystemet enklere?

(Angiv kun ét svar)

Ja

Nei

Vet ikke

Siste side

** Spm:personer ** Hvor mange personer bor det i husstanden?

Celleinnhold: Kolonne% Chi2 nivå(W):2,5%	Total	Kjønn		Alder				Inntekt			Utdannelse				Landsdel				Sentralitet		
		Mann	Kvinne	30-39 år	40-49 år	50-59 år	60-67 år	Under 300'	300' - 499'	Over 500'	Folke skole	Real skole	VGS	Univer sitet	Oslo	Øst land-et	Vest land-et	Midt-Norge	Nord-Norge	By	Tettsted
Antall intervju	1052	583	469	169	279	332	272	68	214	696	14	91	308	628	154	410	252	137	99	595	457
1 person	17	16	19	25▲	12v	14	21	59▲	43▲	5v	7	13	17	18	26▲	18	12v	17	16	21▲	12v
2 personer	38	38	38	22v	14v	41	69▲	25v	34	40	93▲	39	35v	40	39	37	40	35	37	40	40
3 personer	16	16	15	17	16	22▲	6v	10	12	18▲	-	15	17	15	14	15	16	15	22	15	16
4 personer	19	20	17	22	34▲	18	3v	3v	7v	25▲	-	14	19	20	15	20	20	18	17	18	20
5 personer	8	8	7	10	18▲	4v	0v	3	3v	9▲	-	3	5	10▲	3	7	12▲	8	7	7	9
6 personer	2	1	2	2	4▲	1	-v	-	0	2	-	-	3	2	1	2	2	1	-	1	2
7 personer	0	0	0	-	1▲	-	-	-	0	0	-	-	1	0	-	-	1	-	1	0	0
8 personer	0	1	0	1	0	0	-	-	0	0	-	-	1	-	0	1	-	0	1	0	1
9 personer eller flere	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ubesvart	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
**Sum	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

9.6 Vedlegg 6 – Frekvenstabell, kjønn

Kjønn	Total	
	Prosent	Antall
Mann (=1)	70 %	225
Kvinne (=2)	30 %	96
Total	100 %	321

9.7 Vedlegg 7 – Frekvenstabell

I hvilken grad har du satt deg inn i pensjonsreglene?	Total	
	Prosent	Antall
I liten grad (=1)	47 %	150
I noen grad (=2)	36 %	116
I stor grad (=3)	6 %	19
I ingen grad (=4)	11 %	36
Total	100 %	321

Statistikk	
Gjennomsnitt	1,82
Varians	0,94
Standardavvik	0,97

9.8 Vedlegg 8 - T-test kvinner og yngre og kunnskap om pensjon

Group Statistics

	Kjønn	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
I hvilken grad har du satt deg inn i reglene	Kvinne	96	2.24	.707	.072
	Mann	225	2.42	.776	.052

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
I hvilken grad har du satt deg inn i reglene	Equal variances assumed	3.504	.062	-1.981	319	.048	-.183	.092	-.364	-.001
	Equal variances not assumed			-2.057	195.813	.041	-.183	.089	-.358	-.008

Group Statistics

	Under og over 40	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
I hvilken grad har du satt deg inn i reglene	Under 40 år	241	2.25	.729	.047
	40 år og eldre	80	2.71	.750	.084

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
I hvilken grad har du satt deg inn i reglene	Equal variances assumed	.274	.601	-4.849	319	.000	-.459	.095	-.646	-.273
	Equal variances not assumed			-4.782	132.115	.000	-.459	.096	-.649	-.269

9.9 Vedlegg 9 – Frekvenstabell, Figur 1

	Total	
Hvis du setter deg inn i pensjon: i hvor stor grad tror du at du vil avdekke muligheter for å øke din pensjon?	Prosent	Antall
I ingen grad (=1)	5 %	15
I liten grad (=2)	24 %	77
I noen grad (=3)	33 %	105
I stor grad (=4)	25 %	81
Vet ikke (=5)	13 %	40
Total	100 %	318

Statistikk	
Gjennomsnitt	3,17
Varians	1,16
Standardavvik	1,08

9.10 Vedlegg 10 – Frekvenstabell, Figur 2

	Total	
Hvor lenge forventer du å være pensjonist?	Prosent	Antall
Kortere enn 10 år (=1)	7 %	22
10-20 år (=2)	49 %	156
20-30 år (=3)	37 %	118
Minst 30 år (=4)	8 %	25
Total	100 %	321

Statistikk	
Gjennomsnitt	2,45
Varians	0,54
Standardavvik	0,74

9.11 Vedlegg 11 – Frekvenstabell

	Total	
Hvis du får vite at du vil få utbetalt en vesentlig lavere pensjon enn du forestiller deg, vil du da starte egen pensjonssparing i dag?	Prosent	Antall
Ja (=1)	48 %	148
Nei (=2)	34 %	104
Sparer allerede til pensjon (=3)	19 %	58
Total	100 %	310

Statistikk	
Gjennomsnitt	1,71
Varians	0,58
Standardavvik	0,76

9.12 Vedlegg 12 – Frekvenstabell, Figur 3

	Total	
Pensjonssystemet og reglene virker:	Prosent	Antall
Veldig kompliserte (=1)	30 %	93
Litt kompliserte (=2)	47 %	145
Helt greie (=3)	21 %	63
Enkle (=4)	2 %	5
Veldig enkle (=5)	0 %	1
Total	100 %	307

Statistikk	
Gjennomsnitt	1,94
Varians	0,60
Standardavvik	0,78

9.13 Vedlegg 13 – Chi-test

Case Processing Summary

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Reglene virker* om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	307	95.6%	14	4.4%	321	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	140.726 ^a	8	.000
Likelihood Ratio	136.294	8	.000
Linear-by-Linear Association	58.824	1	.000
N of Valid Cases	307		

a. 6 cells (40.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .17.

Reglene virker * om mindre kompliserte, satt deg bedre inn? Crosstabulation

			om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?			Total
			Ja	Nei	Vet ikke	
Reglene virker	Veldig kompliserte	Count	82	4	7	93
		Expected Count	61.8	15.8	15.4	93.0
		% within Reglene virker	88.2%	4.3%	7.5%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	40.2%	7.7%	13.7%	30.3%
		% of Total	26.7%	1.3%	2.3%	30.3%
		Std. Residual	2.6	-3.0	-2.1	
Litt kompliserte	Litt kompliserte	Count	113	8	24	145
		Expected Count	96.4	24.6	24.1	145.0
		% within Reglene virker	77.9%	5.5%	16.6%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	55.4%	15.4%	47.1%	47.2%
		% of Total	36.8%	2.6%	7.8%	47.2%
		Std. Residual	1.7	-3.3	.0	
Helt greie	Helt greie	Count	9	36	18	63
		Expected Count	41.9	10.7	10.5	63.0
		% within Reglene virker	14.3%	57.1%	28.6%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	4.4%	69.2%	35.3%	20.5%
		% of Total	2.9%	11.7%	5.9%	20.5%
		Std. Residual	-5.1	7.8	2.3	
Enkle	Enkle	Count	0	3	2	5
		Expected Count	3.3	.8	.8	5.0
		% within Reglene virker	0.0%	60.0%	40.0%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	0.0%	5.8%	3.9%	1.6%
		% of Total	0.0%	1.0%	0.7%	1.6%
		Std. Residual	-1.8	2.3	1.3	
Veldig enkle	Veldig enkle	Count	0	1	0	1
		Expected Count	.7	.2	.2	1.0
		% within Reglene virker	0.0%	100.0%	0.0%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	0.0%	1.9%	0.0%	0.3%
		% of Total	0.0%	0.3%	0.0%	0.3%
		Std. Residual	-.8	2.0	-.4	
Total	Total	Count	204	52	51	307
		Expected Count	204.0	52.0	51.0	307.0
		% within Reglene virker	66.4%	16.9%	16.6%	100.0%
		% within om mindre kompliserte, satt deg bedre inn?	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
		% of Total	66.4%	16.9%	16.6%	100.0%

9.14 Vedlegg 14 – Frekvenstabell, Figur 4

	Total	
Syns du pensjonsreformen har gjort pensjonsystemet enklere?	Prosent	Antall
Ja (=1)	6 %	17
Nei (=2)	41 %	125
Vet ikke (=3)	54 %	164
Total	100 %	306

9.15 Vedlegg 15 – Chi-test

Case Processing Summary

	Cases					
	Valid		Missing		Total	
	N	Percent	N	Percent	N	Percent
Under og over 40 * Er det enklere nå	306	95.3%	15	4.7%	321	100.0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	28.155 ^a	2	.000
Likelihood Ratio	28.483	2	.000
Linear-by-Linear Association	19.923	1	.000
N of Valid Cases	306		

a. 1 cells (16.7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4.33.

Under og over 40 * Er det enklere nå Crosstabulation

			Er det enklere nå			Total
			Ja	Nei	Vet ikke	
Under og over 40	Under 40 år	Count	12	74	142	228
		Expected Count	12.7	93.1	122.2	228.0
		% within Under og over 40	5.3%	32.5%	62.3%	100.0%
		% within Er det enklere nå	70.6%	59.2%	86.6%	74.5%
		% of Total	3.9%	24.2%	46.4%	74.5%
		Std. Residual	-.2	-2.0	1.8	
	40 år og eldre	Count	5	51	22	78
		Expected Count	4.3	31.9	41.8	78.0
		% within Under og over 40	6.4%	65.4%	28.2%	100.0%
		% within Er det enklere nå	29.4%	40.8%	13.4%	25.5%
% of Total		1.6%	16.7%	7.2%	25.5%	
	Std. Residual	.3	3.4	-3.1		
Total	Count	17	125	164	306	
	Expected Count	17.0	125.0	164.0	306.0	
	% within Under og over 40	5.6%	40.8%	53.6%	100.0%	
	% within Er det enklere nå	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	5.6%	40.8%	53.6%	100.0%	

9.16 Vedlegg 16 – Frekvenstabell

Hvis nei, på forrige spørsmål: hva er den viktigste grunnen? Kryss av for aktuelle alternativer.	Total	
	Prosent	Antall
Har ikke råd (=1)	19 %	44
Regner med å ha nok penger når den tid kommer (=2)	34 %	79
For stor usikkerhet rundt fremtidig lønnsnivå gjør det vanskelig å beregne hvor mye jeg trenger spare (=3)	6 %	14
Planlegger å starte sparing senere (=4)	31 %	73
Annet (vennligst spesifiser i tekstboks) (=5)	10 %	23
Total	100 %	233

